

सर्व शोषितांच्या मुक्तीसाठी भांडवलशाही, साम्राज्यवाद व पुरुषसत्ताक राजकीय अर्थकारणाच्या विरोधात उभे राहावे लागणार याची आम्हाला जाणीव आहे. सर्व भौतिक साधनसामग्रीचे समान वाटप झाले पाहिजे असा आमचा आग्रह आहे. म्हणून आम्ही समाजवादी आहोत; पण वर्णवादविरोधी व स्त्रीवादी भूमिका न घेता झालेली समाजवादी क्रांती आम्हाला मुक्त करू शकणार नाही. काळ्या स्त्रियांच्या विशिष्ट वर्गीय स्थानाबद्दल विश्लेषण करणे आम्हाला गरजेचे वाटते. काळ्या स्त्रिया श्रमव्यवस्थेच्या परिघावर आहेत. आमच्यातल्या काहीजणींना प्रतिकात्मक पध्दतीने पांढरपेशा व व्यावसायिक क्षेत्रात घेतले जाते. जर वर्गीय स्थान समजून घ्यायचे असेल तर कामाच्या ठिकाणी व्यक्ती वर्णहीन, लिंगहीन कामगार नसतात हे लक्षात घ्यावे लागेल.

दिग्राग प्रकाशन, पुणे

काळ्या स्त्रियांचा विचार व लढा

डॉ. शर्मिला रेगे

प्रस्तावने ऐवजी.....

डॉ. शर्मिला रेगे यांची “काळ्या स्त्रियांचा विचार लढा” ही लेखमाला ऑक्टोबर २००३ पासून सत्यशोधक संघटक मध्ये प्रसिद्ध करण्यात आली होती. सत्यशोधक मासिक हे महाराष्ट्रातील चळवळीच्या मुख्यपत्रांपैकी एक अग्रगण्य व महत्वपूर्ण मासिक असल्याने याच मासिकात “काळ्या स्त्रियांचा विचार व लढा” ही लेखमाला प्रसिद्ध व्हावी असा डॉ. शर्मिला रेगे यांचा आग्रह होता. अत्यंत नम्रपणे त्या ‘सत्यशोधक’ मध्ये छापून येणे हा मी माझा बहुमान समजते’ असेही त्या म्हणत असत. खरे तर त्यांच्या लिखाणामुळे आमच्या मुखपत्राचा वैचारिक दर्जा उंचावला होता.

डॉ. शर्मिला रेगे आणि मासिक सत्यशोधक जागर हे जैवीकरित्या जोडले गेले होते. मतभिन्नता कायम ठेवत ‘अब्राह्मणी भगिनीभाव’ आम्ही जगलो. शर्मिला रेगे यांचा सत्यशोधक जागरमध्ये लिहिण्याचा आग्रह रास्तच होता. कारण या मासिकाचे घोषवाक्य ‘जातीवर्गस्त्रीदास्यंतक विचार व व्यवहाराला वाहिलेले मासिक’ असे होते. शर्मिला रेगे यांच्या विचारांची दिशा याच मार्गाने जाणारी असल्याने त्यांनी इतरत्र कुठेही हे लिखाण न देता आमच्या मासिकासाठी लिहून दिले याचा आम्हाला आनंद होताच.

भारता मध्ये स्त्रियांचे शोषण जातीव्यवस्था, वर्गव्यवस्था व पुरुषसत्ता यांच्या एकत्रित गुंफणीतून होते हे डॉ. शर्मिला रेगेंनीही मांडले होते. १९९० च्या दशकात भारतामध्ये स्त्रीचळवळीपुढे उभी राहिलेली सैद्धांतिक आव्हानांना त्यांनी पाठ न दाखवता ती पेलली. स्त्रीवादाची कठोर चिकित्सा करीत एकीकडे भारतातील स्त्रीप्रश्नाची गुंतागुंत उकलण्याचा प्रयत्न केला; तर दुसरीकडे ‘भारतीय’ व ‘पाश्चात्य’ असे कप्पेबंद विभाजन करण्यातील धोकेही अधोरेखित केले.

‘काळ्या स्त्रीवादा’ बदल त्या लिहितात कारण या अभ्यासातून आजमितीला भारतातील स्त्रीप्रश्नाची गुंतागुंत समजवून घेण्यास व तिची सोडवणूक करण्यास हातभार लागेल अशी त्यांची भूमिका होती. दलित स्त्रियांचा स्वतंत्र लढा उभा रहात असण्याच्या पार्श्वभूमीवर, विद्यापीठ अनुदान आयोगाने स्त्री-अभ्यासाचे रुपांतर ‘कुटुंब अभ्यास केंद्रात’ करण्याच्या पार्श्वभूमीवर, जागतिकीकरणाच्या युगात सुट्या सुट्या पद्धतीने प्रश्नांकडे बघण्याची मानसिकता घडवली जाण्याच्या धोक्याच्या पार्श्वभूमीवर शर्मिला रेगे यांचे लिखाण विशेष महत्त्वाचे ठरते.

डॉ. शर्मिला रेगे यांची सत्यशोधक संघटकाच्या ऑक्टोबर २००३ च्या अंकापासून ही लेखमाला प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात करण्यात आली होती. नोव्हेंबर, डिसेंबर २००३, फेब्रुवारी, मार्च, एप्रिल, जून, ऑगस्ट, ऑक्टोबर २००४ आणि जाने,

मार्च २००५ मध्ये “काळ्या स्त्रियांचा विचार व लढा” ही लेखमाला क्रमाक्रमाने प्रसिद्ध करण्यात आली. लेखमाले मध्ये काळ्या स्त्रियांच्या लढ्याचे स्वरूप, त्यांनी वेळोवेळी घेतलेल्या सैद्धांतिक भूमिका, लढ्यामधील प्रत्यक्ष संघर्षरत असणाऱ्या व वैचारिक योगदान देणाऱ्या स्त्रिया व पुरुषांचे योगदानही त्यांनी अधोरेखित केले. पहिल्या टप्प्यानंतर काळ्या स्त्रीवादाचा दुसरा टप्पा, ‘काळे साहित्य’, त्यांनी केलेला सैद्धांतिक मक्तेदारीविरुद्धच्या संघर्ष आणि ‘तिहेरी शोषणाच्या चौकटी पलिकडे’ यावर नेमका प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

खरे तर मार्च २००५ मध्ये लेखमाला पूर्ण झाली. परंतु ऑक्टोबर २००३ पासून सुरु झालेला हा प्रवास जरी ११ लेखांचा असला तरी ११ महिन्यांमध्ये पुरा झालेला नाही. पुणे विद्यापीठात स्त्री अभ्यास केंद्राचे अस्तित्व धोक्यात येऊ नये यासाठी म्हणून ते स्वतःच्या लेखन-वाचनाला द्यावा लागणारा वेळ, यामुळे त्यांना सलग लेख लिहून देता आले नाहीत. कार्यकारी संपादक म्हणून हे मोठे आव्हानाचे काम आहे असे त्यावेळी जाणवले. कारण शर्मिला रेगे अकारण उशीर करीत नाही ही वस्तुस्थिती मला एकीकडे दिसत होतीच तर दुसरीकडे वाचकांकडून होत असलेल्या विचाराणांचा भडिमार आणि आमच्या मासिकातून इतर मासिकेही ती लेखमाला प्रसिद्ध करीत होते. त्यांच्याही विचाराणांचा भडिमार कार्यकारी संपादक म्हणून माझ्यावर होत असे. तो जरा असहाय्य झाला की शर्मिला रेगेंकडे माझा मोर्चा वळायचा. मित्रत्वाच्या नात्याने ‘गंभीर विनंती’ही करायला लागली. पण शर्मिलाने ती लेखमाला पूर्ण केली त्याचवेळी या लेखमालेला पुस्तक रूप देण्याचा निर्णय आम्ही घेतला. शर्मिला रेगेंना तसे सांगितलेही. पुस्तक करायचा असेल तर थोड थांबा...अमुक अमुक लिहायच आहे...पुस्तकाचे रूप द्यावे लागले, पुढचा भाग लिहायचा आहे...अशा अनेक सबबी सांगितल्या. पण दुरुस्त - नव लिखाण दिलं नाही. शक्य होईल तेव्हा देईन अस तिने ठरवलं असाव. पण आमचा संयम अखेर संपलाच. आम्ही मे २०१२ मध्ये तिला औरंगाबाद येथे ‘सत्यशोधक विचार परिषदे’करीता आमंत्रित केले होते. तिथे पुस्तक प्रसिद्ध करणार आहोत असे सांगितलं. आज ६ डिसेंबर २०१३ ला पुस्तक प्रसिद्ध होत पण फार उशीर झालाय...आमची जिवाभावाची मैत्रिण ‘स्मृतिशेष’ झालीये तिच्या हयतीत हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले असते तर ‘हे पुस्तक प्रकाशित करताना फार आनंद होत आहे’ असते, पण आज तशी परिस्थिती नाही.

डॉ. शर्मिला रेगे एक सत्यशोधक बुद्धीजीवी होत्या इतरांनी आपल्या मृत्यूच दुःख करत न बसता जातीवर्गस्त्रीदास्यांचा विचार व व्यवहार पुढे न्यावा अशीच तिची इच्छा असायची. या पुस्तकाच्या प्रकाशनानंतर ‘अब्राह्मणी स्त्रीवादा’वर चर्चा झाल्या तर शर्मिला रेगे यांना ती खरी आदरांजली ठरेल.

- प्रा. प्रतिमा परदेशी

काळा स्त्रीवाद

लेखमालेच्या निमित्ताने

दोन महिन्यापूर्वी विद्यापीठ (म्हणजे ऑगस्ट २००३) अनुदान आयोगाने भारतातील ३२ स्त्री अभ्यास केंद्रांना त्यांचे नाव बदलून कुटुंब अभ्यास केंद्र झाले असल्याचे कळवले. स्त्री अभ्यास, स्त्रीवाद या संकल्पना पाश्चात्य आहेत, या रुढ गैरसमजावर जणू सरकारी शिक्षा मोर्तब करण्यात आला. या निमित्ताने पुन्हा अनेक प्रश्न उभे राहिले. विचारांचे 'पाश्चात्य' व 'भारतीय' असे सरळसोट वर्गीकरण करता येते का? भारतीय स्त्रीवाद म्हणजे नेमका कोणता स्त्रीवाद? उदारमतवाद किंवा मार्क्सवादासारखे वैचारिक प्रवाह पाश्चात्य म्हणून मोडीत काढायचे का? खोखरच स्त्रीवादी जाणवा व विचार पाश्चात्य आहेत का? या प्रश्नांचा शोध घेताना प्रथमतः स्त्रीवाद (Feminism) हा शब्दप्रयोग कधी कोणत्या संदर्भात करण्यात आला हे जाणून घेणे गरजेचे आहे तसेच स्त्रीवादी जाणीव म्हणजे नेमके काय याचाही शोध घेणे गरजेचे आहे.

१९ व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात फ्रान्समधील स्त्रियांच्या मत-हक्काच्या चळवळीत स्त्रीवाद या शब्दाचा प्रयोग पहिल्यांदा झाला. लगेचच अमेरिकेतील स्त्रियांच्या मत हक्काच्या चळवळीने तो उचलून धरला. स्त्रियांसाठी समान हक्क या ढोबळ अर्थाने हा शब्दप्रयोग सर्रास होवू लागला. मत हक्काच्या चळवळीतील स्त्रिया प्रामुख्याने गोऱ्या मध्यमवर्गीय असल्याने स्त्रीवादी जाणवा, विचार व चळवळीही त्याच गटातील स्त्रियांनी विकसित केल्या असा गैरसमज रुढ झालेला दिसतो. वास्तवतः कामगार चळवळीतून, समाजवादी चळवळीतून तसेच वर्णभेद विरोधी चळवळीतूनही स्त्रीवादी जाणवा व विचार पुढे येत होता.

या ठिकाणी स्त्रीवादी जाणवा म्हणजे काय? याचा उहापोह करणे गरजेचे आहे. अनेक वेळा स्त्रियांचे दुय्यमत्वाचे अनुभव व स्त्रीवाद यांच्यामध्ये गळत केली जाते. बहुतांशी स्त्रियांना समाजात, घरात धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनात दुय्यमत्वाचा अनुभव येत असतो. या अनुभवांच्या कथनाला स्त्रीवादी जाणवा म्हणणे चूक ठरेल. स्त्रियांचे दुय्यमत्व निर्माण करणारे सत्तासंबंध कोणते? व या सत्तासंबंधांचा समाजातील जाती, वर्ग, वर्णासारख्या सत्तासंबंधांशी नेमके नाते काय? या प्रश्नांचा खोलवर शोध घेवून या सत्तासंबंधांना विरोध करणाऱ्या विचार व

कृतीला स्त्रीवादी म्हणता येईल. म्हणून स्त्रीवादी जाणीवा या स्त्रियांपुरत्या मर्यादित नसतात. एंगल्स, क्रांतिबा जोतिबा फुले, गुलामगिरीविरोधी चळवळीचे प्रणेते फ्रेड्रिक डग्लस व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या पुरुषांनी स्त्रीवादाच्या पायाभरणीची मांडणी केली हे आपण जाणतोच. १९ व्या शतकात स्त्रीवाद या शब्दाचा प्रयोग होण्यापूर्वी देखील जगाच्या वेगवेगळ्या खंडातून समाजातल्या विविध स्तरातील स्त्रियांनी आपल्या रचनांमधून स्त्रीवादी जाणवा प्रकट केल्याचे दिसून येते. इतर शोषित गटांच्या इतिहासाप्रमाणेच स्त्रियांच्या विद्रोहाचा हा इतिहास दाबून टाकण्यात आला. हा इतिहास जाणून घेणे महत्वाचे आहे कारण यातून स्त्रीवादी जाणवा या पाश्चात्य समाजापुरत्या मर्यादित नव्हत्या हे स्पष्ट होते. तसेच वेगवेगळ्या प्रदेशातून, सामाजिक स्तरातून प्रकट होणाऱ्या स्त्रीवादी विद्रोही आवाजांमधील साम्य व भेद लक्षात घेता येतात. श्रम व ज्ञान हे समाज पुनरुत्पादित करण्याची प्रमुख साधने असल्याने त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवूनच सत्ताधारी गट आपले हितसंबंध जोपासत असतात. या श्रम व ज्ञानाच्या राजकारणांबद्दलचे वेगवेगळ्या काळातील प्रदेशातील व सामाजिक स्तरातील स्त्रियांच्या लेखनाचे काही नमूने आपण सखोलपणे पाहू.

१० व्या शतकात जपानमध्ये राजदरबारात काम करणारी शे - शोनागॉन, १६ व्या शतकात आंध्र प्रदेशात बहुजन समाजात जन्मलेली आतूकूरी मोला, १८ व्या शतकात इंग्लंडमध्ये धोबिणीचे काम करणारी कवयत्री मेरी कोलिएर, १९ व्या शतकात जोतिराव फुलेंच्या शाळेत शिकणारी मांग जातीतील मुक्ता साळवे व २० व्या शतकातील काळ्या स्त्रियांच्या चळवळीतील अमेरिकन कवयित्री जो कारीलो ज्ञान व श्रमाच्या राजकारणाबद्दल काय म्हणतात हे लक्षात घेतल्याने स्त्रीवादी जाणवांचा तुलनात्मक विचार करता येईल. काळ व भू-प्रदेशांच्या मर्यादांपलीकडे जावून आतूकूरी, मेरी, मुक्ता व जो यांच्या स्त्रीवादी जाणवांमधील जोडलेपण लक्षात घेता येईल.

१६ व्या शतकात ब्राह्मणी पुरुषसत्ताक व्यवस्थेच्याविरोधात विद्रोह करणारी कुंभार कुटुंबातील आतूकूरी मोला तेलगूमध्ये रामायण लिहिते. प्रस्थापित साहित्याचे मापदंड मोडून नवे पायंडे पाडत असताना मात्र सतत ती म्हणते, मी काही विद्वान नाही. अलंकारिक व बोली भाषेतील फरक मला समजत नाही. शब्द जोडण्याचे नियम मी जाणत नाही.... म्हणजेच ज्या काळात बाईने व ते देखील बहुजन समाजातील बाईने रामायण लिहिणे कल्पनेपलिकडचे होते, त्या काळात आतूकूरी स्वतःला कमी लेखण्याची युक्ती वापरून सात्ताकेंद्री रामायणाची रचना

करते. राजा महाराजांना रचना अर्पण करण्याची त्या काळातील प्रथा मोडून रचना थेट रामाला अर्पण करते. आतूकूरीचे श्रेय नाकारण्यासाठी मग रामायणाचे लिखाण दैवीशक्तीमुळेच कसे शक्य झाले यावर चर्चा होवू लागल्या. तसेच रामायण लिहिणारी आतूकूरी खरी ब्राह्मणाचीच असून कुंभार कुटुंबाने तिला दत्तक घेतले असल्याच्या अफवाही पसरवल्या जावू लागल्या.

१० व्या शतकात जपानमधल्या राजदरबारात काम करणारी शे शोनागॉनने राजदरबारातील स्त्रियांच्या जीवनासंबंधीचे एक पुस्तक त्या काळात लिहिले. या पुस्तकात शिक्षित उच्चवर्गीय स्त्रियांच्या बुद्धीचे कौतुक करताना सामान्य स्त्रियांच्या जीवनाबद्दल शे तिरस्कार व्यक्त करते. राज दरबारातील पदांच्या शिडीवर बुद्धी व कर्तृत्वाच्या जोरावर पुरुष पटापट वर चढतात. या उलट स्त्रियांना गतिशिलतेसाठी आपल्यापेक्षा उच्चपदावरचा नवरा शोधावा लागतो. याबद्दलचा खेद शो नमुद करते. स्त्री कितीही कर्तृत्ववान असली तरी तिची ओळख व गतिशिलता नवऱ्यावरच अवलंबून राहते असे शे म्हणते. उच्चवर्गीय शिक्षित स्त्रियांना मिळणाऱ्या दुय्यम वागणुकीबद्दल खेद व्यक्त करणाऱ्या शे ला स्वतःला मिळणाऱ्या वर्गीय फायद्यांची जाणीव दिसत नाही. म्हणूनच सहजपणे ती अशिक्षित, श्रमिक गृहिणीबद्दल तिरस्कार व्यक्त करते.

मेरी कोलिएर ही १८ व्या शतकातील इंग्लंडमधील पहिली कष्टकरी कवयित्री. 'स्त्रियांचे श्रम' ही तिची कविता १८४९ मध्ये प्रकाशित झाली. स्टीफन डक या कामगार कवीने राज्यकर्त्यांचा आश्रय स्विकारून लिहिलेल्या कविता संग्रहातून शेतमजूर स्त्रियांच्या श्रमाचे अवमूल्यन केले होते. डक याच्या संग्रहाला प्रत्युत्तर देताना मेरी कोलिएरने 'स्त्रियांचे श्रम' ही कविता लिहिली. या कवितेत कष्टकरी बाईंच्या घरातील व घराबाहेरच्या श्रमाबद्दल ती लिहिते. कष्टकरी पुरुषाला घरी आल्यानंतर तरी विश्रांती मिळते, कष्टकरी बाईला मात्र स्वप्न बघायलासुद्धा वेळ मिळत नाही असे ती म्हणते. ज्ञानसाधनां करीता वेळ प्राप्त झालेल्या उच्चवर्गीय स्त्रिया मात्र कष्टकरी बाई, माझ्या झग्याची झालर नीट घासून स्वच्छ धूते की नाही या मध्येच गुंतून राहिली, असेही ती कवितेत नमूद करते. पुढे ती म्हणते, कष्टकरी बाईंकडून साबणाच्या बचतीची अपेक्षा करताना स्वच्छतेची ह्यांची मोजमापं मात्र भारी! कष्टकरी बाईंच्या हाताच्या जखमांमधून वाहणाऱ्या रक्तांच्या धारांची ह्यांनी कधीच का नाही पर्वा केली? अनेक कामगार कवी या शतकात प्रकाशझोतात आले. पण १९७५ मध्ये स्त्रीवादी अभ्यासकांनी दृश्यरूप दिले नव्हते. तोपर्यंत मेरी कोलिएरचे लिखान अज्ञातच राहिले. वर्गीय व पुरुषसत्ताक शोषणव्यवस्थांच्या

गुंतागुंतीबद्दल कविता लिहिणाऱ्या मेरीला तिच्या काबाडकष्टाच्या जीवनात लिखाणासाठी हवा असलेला विसावा कधीच मिळाला नाही.

१९ व्या शतकात क्रांतिबा जोतीबा फुलेंच्या शाळेत शिकणारी मुक्ता साळवे प्रचंड आत्मविश्वासाने विश्लेषणात्मक निबंध लिहून ज्ञानाची नवीन प्रमाणे अधोरेखित करते. महार-मांगाच्या दुःखःविषयी लिहिताना, जातीधिष्ठित समाजातील ज्ञान बंदीची चिकित्सा करताना, समकालीन पंडितांना त्यांचे पोकळ विज्ञान बाजूला ठेवून तिचे म्हणणे ऐकायला सांगते. पेशवाईतील उत्पादन संबंधाचे जातिअधारित स्वरूप स्पष्ट करताना जातियवादी हिंसेचे बोलके चित्र उभे करते. जातिव्यवस्थेची बीजे शोषित जातीगटांमध्येही पेरली गेल्याबद्दलचे दुःख ती व्यक्त करते. महार, मांग स्त्रियांच्या विशिष्ट परिस्थितीचा आढावा घेताना त्यांच्या आरोग्याचा प्रश्न मांडते. जातिआधारित पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतील महार, मांग स्त्रियांच्या शोषणाचे विश्लेषण करणारा मुक्ताचा निबंध दलित-बहुजन स्त्रीवादाची पायाभूत मांडणी करणारा ठरतो.

२० व्या शतकात, १९८० नंतर अमेरिकेतील काळ्या स्त्रीवादी गटाने गोऱ्या मध्यमवर्गीय स्त्रीवादी गटांना प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केली. वर्णभेदाला व साम्राज्यवादी राजकारणाला विरोध न करता उभा असलेला पहिल्या जगातील स्त्रीवाद कसा मर्यादित आहे हे त्यांनी अधोरेखित केले. खरा भगिनीभाव हा वर्णभेद व साम्राज्यशाही विरोधी राजकारणातूनच उभा राहू शकतो असे म्हणून गोऱ्या मध्यमवर्गीय स्त्रीवाद्यांना त्यांनी आवाहन केले. जेव्हा या गटाकडून फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही, तेव्हा जो कारीलो या काळ्या कवयित्रीने 'आणि तुम्ही निघाल तेव्हा तुमची चित्रे तुमच्या बरोबर घेवून जा' या नावाची कविता १९८१ साली प्रकाशित केली. या कवितेत ती म्हणते गोऱ्या स्त्रीवाद्यांना आमची निर्जिव चित्रे आपल्या ऑफिसच्या भिंतीवर लावण्यासाठी आवडतात. पण आम्ही बोलू लागलो की आमचे बोलणे त्यांना महत्त्वाचे वाटत नाही. ज्यांचे फोटो, पोस्टर त्या लावतात त्यांचे आवाज मात्र गप्प करतात... आतूकूरी, मेरी, मुक्ता व जो यांच्या मांडणीमध्ये एक समान धागा आढळतो. **स्त्रियांच्या समतेचा लढा हा समाजातील इतर विषमतांच्या विरोधात भूमिका घेणारा हवा** हे नमूद करताना त्या स्त्रियांमधील वर्ग, जाती, वर्ण आधारित भेदावर प्रकाश टाकतात. भगिनीभाव हा नैसर्गिक नसतो. जातीविरोधी, साम्राज्यशाही विरोधी, वर्णभेदाविरोधी राजकारातून तो घडवावा लागेल हे त्या ठळकपणे पुढे आणतात. काळ्या, कष्टकरी, दलित, बहुजन स्त्रियांच्या परिदृष्टितून झालेली ही स्त्रीवादाची मांडणी अधिक मुक्तीदायी ठरते हेही वरील उदाहरणातून

स्पष्ट होते.

वर्णभेद, साम्राज्यवाद व पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचे गुंतागुंतीचे संबंध स्पष्ट करणाऱ्या काळ्या स्त्रीवादी विचारवंताची मांडणी भारतातील दलित, बहुजन, आदिवासी स्त्रीवादाशी संवाद करणारी आहे. काळ्या स्त्रियांच्या मांडणीतून तिसऱ्या जगातील कष्टकरी स्त्रियांबरोबर एकजूट करण्याचे स्वप्नही दिसते. आपल्या गाण्यांमधून त्या वर्णभेदामुळे अमेरिकेत त्यांचे होणारे शोषण नमूद करतात. पण त्या बरोबरच जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अमेरिकेतील आपल्या वास्तव्यामुळे तिसऱ्या जगातील स्त्रियांच्या स्वस्त श्रमाचा फायदाही कसा मिळतो हे ही त्या सांगतात, इतका सुंदर शर्ट मला केवळ तीन डॉलरला खरेदी करता येतो तेव्हा त्या कलाकुसरीमध्ये स्वस्त किंमतीमागे दक्षिण कोरिया- बांगलादेश- भारतातील माझ्या कष्टकरी बहिणींचे श्रम व शोषण दडलेले आहे ह्याची मला जाणीव आहे... असेही त्या म्हणतात.

सत्ताधारी गटांचे जागतिकीकरण हे भांडवलाचे, वस्तूचे, बाजारपेठांचे जागतिकीकरण आहे. बाजारपेठ खुल्या करणारे विचारांच्या देवाण घेवाणीवर मात्र 'पाश्चात्य' असा शिक्का मारून बंदी घालतात. या लेखमालिकेतून काळ्या स्त्रीवादी विचारांशी योजलेला संवाद हा पर्यायी मुक्तीदायी जागतिकीकरणाच्या दिशेने जाणारा आहे.

(मासिक सत्यशोधक संघटक, आक्टोबर २००३)

काळ्या स्त्रियांच्या कर्तेपणाचा इतिहास

रात्रभर चालत, दिवसा लपत, मी पेनिसिलवियाला येऊन पोहचले. अनेक वर्ष नुसतीच पाहिलेली स्वप्नं खरे झाली होती. गुलामगिरीच्या सीमारेषा पार करून मी स्वातंत्र्याच्या भूमीवर पहिले पाऊल ठेवले. पण माझे स्वागत करायला तिथे कोणीच नव्हते. एका अनोळख्या दुनियेत मी एकटीच होते. माझे घर, माणसे, भावंडे व त्यांची आपूलकी अजूनही मेरिलँडमधील आमच्या जुन्या गुलामांच्या लाकडी कॅबिनमध्येच बंदिस्त होती. मी प्रतिज्ञा केली - मी मुक्त आहे आणि त्या सर्वानाही मुक्त करणार हे नक्की.

(हॅरीट टबमन - विद्रोही स्त्री गुलाम, १८४९)

१९७० नंतर अमेरिकेतील स्त्री चळवळीचे व स्त्रीवादी विचारप्रवाहांचे अनेक इतिहास लिहिले गेले. या दशकातच काळ्या (आफ्रिकी-अमेरिकन) विचारांचा व कर्तेपणाचा इतिहास नोंदवणारे अनेक ग्रंथ प्रकाशित झाले. दोन्ही प्रकाशनाच्या इतिहास लेखनातून काळ्या स्त्रियांच्या वैचारिक परंपरेच्या इतिहासाचे एकप्रकारे पुनर्लेखन केले. या दोन्ही लेखमालेतून आपण या इतिहासाचा आढावा घेणार आहोत. **प्रथमतः काळा स्त्रीवाद नावाचा एकजिन्सी असा विचारप्रवाह अस्तित्वात नाही** हे स्पष्ट करणे गरजेचे आहे. काळ्या स्त्रीवादांतर्गत विविध राजकीय भूमिका मांडल्या गेलेल्या दिसतात. विचारवंतांमध्ये शिक्षक, कार्यकर्ता, पत्रकार, कलावंत व गृहिणींचा समावेश आहे. तसेच वर्णवादविरोधी, समाजवादी, साम्यवादी, जहालवादी, अस्मितावादी अशा अनेक भूमिकांमधून काळ्या स्त्रीवादाची मांडणी झालेली आहे. काही विचारवंतांनी ख्रिश्चन धर्माचे नवे मुक्तीदायी अर्थ लावूनही स्त्रीवादी मांडणी केलेली आहे. या चळवळीतील गटांनी वेगवेगळ्या प्रश्नांना दिलेले प्राधान्य काळानुसार व राजकीय भूमिकेनुसार भिन्न असलेले दिसते. गरिबी, चौकशीशिवाय काळ्या लोकांना ठार मारणे (Lynching), वर्णवाद, काळ्या समाजातील पुरुषसत्ता, शिक्षण, लैंगिक व कौटुंबिक हिंसाचार, नागरी हक्क, काळा राष्ट्रवाद यासारखे विविध प्रश्न काळ्या स्त्रियांच्या चळवळीच्या कार्यक्रमपत्रिकेवर आलेले दिसतात. काळ्या स्त्रियांच्या व वैचारिक परंपरांच्या इतिहासाची ओळख करू पाहणाऱ्या या लेखमालेतून खालील मुद्यांवर आपण चर्चा करणार आहोत.

- (१) स्त्री गुलामांच्या विद्रोहात सापडणारी काळ्या स्त्रीवादाची पाळेमुळे.
- (२) १९ व्या शतकातील गुलामगिरीविरोधी चळवळीतून स्त्रियांच्या हक्कांसाठीच्या चळवळीचा उगम.
- (३) सुरुवातीला गुलामगिरी विरोधी असलेल्या स्त्रियांच्या हक्कांसाठीच्या चळवळीतील वाढता वर्णवाद व काळ्या स्त्रियांनी मांडलेल्या मुक्तीच्या कल्पना.
- (४) १८३०-१९५० या काळात काळ्या स्त्रियांनी उभी केलेली महिला मंडळ चळवळ (Womens Club Movement) व काळ्या स्त्रियांच्या अनुभवविश्वाच्या गुंतागुंतीचे त्यांनी केलेले विश्लेषण.
- (५) १९६० नंतर नागरी हक्क चळवळीतील पुरुषसत्तेची व स्त्रीवादी चळवळीतील वर्णवादाची काळ्या स्त्रीवाद्यांनी केलेली चिकित्सा.
- (६) १९८० नंतर वर्ण/वर्ग/पुरुषसत्ता या व्यवस्थांमधील आंतरसंबंधाबद्दल काळ्या स्त्रीवादी विचारवंतांनी मांडलेले सिध्दांत.

प्रस्तुत लेखात काळ्या स्त्रीवादाचा उगम स्त्रियांच्या गुलामगिरीविरोधी व्यवहार व विचारांमधून कसा झाला हे आपण पाहणार आहोत.

भांडवलशाहीचा जागतिक प्रवास १५ व्या शतकापासून सुरू झालेला होता. युरोपीय व्यापाराच्या संधीसाठी शोध सफरी सुरू झाल्या व पुढच्या तीन शतकात आफ्रीकेतील गुलामांच्या व्यापारातून व श्रमातून अमेरिकेत खाण व शेती संपत्ती उभी राहिली. ह्या शतकामध्ये जवळ जवळ दोन कोटी मुलांना आफ्रीकेच्या पश्चिम बंदरावरून व वेस्ट इंडियामधून अमेरिकेच्या दक्षिण प्रदेशातील राज्यांमध्ये आणले गेले. अमर्यादित श्रमाच्या दिनचर्येत स्त्रिया, पुरुष, मुले झाडे तोडण्याची, खड्डे खोदण्याची, शेत नांगरण्याची व पडेल ती कामे करत असत. आजारी व वृद्ध गुलाम सफाईची, कुक्कटपालनाची कामे करत. मळ्यांवर सकाळी चार वाजताच भोंगा झाल्यानंतर असेल तशा स्थितीत गुलाम कामाला सुरुवात करत. चाबकाचा अमर्याद वापर करणारे घोडेस्वार निरीक्षक गुलांमावर नियंत्रण ठेवत. या गुलामांच्या शोषणातून जसा भांडवलाचा संचय निर्माण झाला तसाच, या शोषणातील विद्रोहही उगम पावला. १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला अनेक गुलामांची कथानके (slave narratives) प्रकाशित झाली. या गुलाम कथानकातून अमेरिकेच्या तथकथित स्वातंत्र्याच्या आदर्शातील व वर्णवादी वास्तवातील दरी स्पष्टपणे जनतेसमोर आली. १९३० पर्यंत अनेक गुलामांनी आपले अनुभव नोंदवून गोऱ्या समाजात वर्णवादविरोधी जागृती निर्माण केली. या कथानकातून गुलामांच्या शारीरिक, मानसिक, अर्थिक शोषणासंबंधी तपशील मिळतात. तसेच गुलामांनी दैनंदिन

व्यवहारात व संघटीत पध्दतीने केलेल्या विद्रोहाचा गौरवशाली इतिहासही आपल्या समोर येतो. गोऱ्या पुरुषसत्ताक भांडवलदारांनी गुलामांना काम वाटून देताना गुलाम स्त्री-पुरुषांमध्ये फरक केला नाही. स्वतःच्या स्त्रियांना गृहिणीच्या चौकटीत जखडू पाहणाऱ्या या सत्ताधाऱ्यांनी काळ्या स्त्रियांच्या श्रमाचा वापर तंबाखू, कापूस व ऊसाच्या शेतीसाठी केला. म्हणजे घरातील व मळ्यातील अशी दोन्ही प्रकारची कामे गुलाम स्त्रिया करत होत्या. हॅरीट जेकब या गुलाम स्त्रीने कथानकात नमूद केल्याप्रमाणे, गुलामगिरी पुरुषांकरता तर वाईटच होतीच पण स्त्रियांसाठी या व्यवस्थेने जास्त वाईट परिणाम होत असत. दोघांसाठी कामांची ओझी समान असली तरी स्त्रियांच्या वाट्याला लैंगिक व सक्तीचे प्रजोत्पादनही होते. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर गुलामांच्या व्यापारावर बंधने आल्यानंतर गुलामांची संख्या वाढवण्यासाठी गुलाम स्त्रियांवर प्रजोत्पादनाची बळजबरी करण्यात आली. काळ्या स्त्रियांकडे मुले 'व्यायणाऱ्या मादी' (breeders) म्हणूनच पाहिले गेले. बाजारपेठेत गुलाम स्त्रियांची किंमत त्यांच्या प्रजोत्पादन क्षमतेवर ठरत असे. काळ्या स्त्रियांना 'व्यायणाऱ्या मादी' ठरवून, त्यांना मातृत्व नाकारून त्यांच्या तान्हा मुलांचा व्यापार शक्य झाला. शारीरिक मानहानी, चाबकाचे फटके व शारीरिक विच्छेदनाच्या शिक्षा स्त्री-पुरुष गुलामांकरता समान असल्या तरी स्त्रियांच्या बाबतीत बलात्काराच्या अस्त्राचा वापर केला जाई. थोडक्यात स्त्रियांना स्त्रीत्व, मातृत्व व मनुष्यपण नाकारणाऱ्या या व्यवस्थेच्याविरोधात गुलाम स्त्रियांनी विद्रोह केल्याचे गुलामांच्या कथानकातून समजते.

अनेक गुलाम स्त्रियांनी मालकांना वीष पाजून मारल्याच्या घटना नोंदवलेल्या आहेत. फेड्रिक डग्लस या गुलामगिरीविरोधी चळवळीच्या प्रणेत्याने आपल्या बालपणीच्या आठवणीमध्ये विद्रोह करणाऱ्या गुलाम स्त्रियांना होणाऱ्या मारहाणीचे वर्णन केलेले आहे. रक्तबंबाळ झालेल्या पाठी, दोरखंडांनी बांधल्यामुळे काळ्या निळ्या झालेल्या हातांची परवा नकरता गुलाम स्त्रिया निरीक्षकांवर व मालकांवर अस्सल शिव्यांच्या भडीमार करत. मारहाणीमुळे त्यांच्या निग्रहावर काडीमात्र फरक पडत नसे, असे डग्लस नोंदवतात. अनेक जर्णीनी आपल्या मुलांना घेऊन मळ्यांमधून पळून जाण्याचे प्रयत्न केले. काहीजणी या प्रयत्नात सफल झाल्या तर काही जर्णीना परत पकडून आणण्यात आले. पकडल्या जाणाऱ्या स्त्रियांनी मुलांना मालकाकडे सुपूर्द करण्यापेक्षा मारून टाकलेले बरे असा विचार करून स्वतःच्या मुलांना मारून टाकल्याची उदाहरणेही आहेत. प्रजोत्पादनाच्या सक्तीला प्रत्युत्तर म्हणून सुध्दा अनेक जर्णीनी भृणहत्या केल्याची नोंद कथानकातून सापडते.

मळ्यांवर पळून जाणाऱ्या गुलाम स्त्रिया उत्तर अमेरिकेत आश्रय घेत असत. किंवा पळून गेलेल्या गुलामांनी निर्जन भागात स्थापन केलेल्या स्वायत्त समुहांमध्ये (Maroon Communities) सामील होत असत. या गुलामांच्या स्वायत्त समुहांमध्ये स्त्री-पुरुष विषमता नसल्याची नोंदही सापडते.

अनेक गुलाम स्त्रिया मालकांची मर्जी प्राप्त करून इतरांची नजर चुकवून लिहा वाचायला शिकत. अशा स्त्रियांनी मग मध्यरात्रीच्या शाळा सुरु करून इतर गुलामांना साक्षर केल्याची अनेक उदाहरणे आढळतात. चोरून मालकाच्या घराची वर्तमानपत्रे वाचून इतर बांधवांना राजकीय घडामोडींबद्दल या स्त्रिया माहिती देत असत. या कथानकातून पुढे येणारा इतिहास प्रमुख प्रवाही साहित्य व इतिहासातून रंगवलेल्या काळ्या गुलाम स्त्रीच्या प्रतिमेला आव्हान देणारा आहे. प्रमुख प्रवाही साहित्य व इतिहासातून काळ्या गुलाम स्त्रियांच्या स्वैर वर्तनाची अनेक वर्णने रंगवली गेली व कामोत्सुक काळ्या स्त्रीची प्रतिमा समाजात रुढ झाली. वास्तवात काळ्या स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारावर व त्यांच्या लैंगिक शोषणावर पांघरून घालण्यासाठी काळ्या स्त्रिया वाईट चालीच्या ही धारणा वर्णवादी पुरुषसत्ताक समाजाने प्रसारित केली. गुलाम स्त्रियांच्या कथानकांचा इतिहास या वर्णवादी पुरुषसत्तेचा पर्दाफाश करून विद्रोहाचा गौरवपूर्ण इतिहास अधोरेखित करतो. या लेखाची सुरुवात ज्या हॅरीट टॅबमॅनच्या विद्रोही कथानकांनी झाली. तसेच लेखाची सांगता तिच्या कर्तेपणाचा इतिहास नोंदवून करणे रास्त ठरेल. हॅरीट टॅबमॅन या मेरिलॅण्ड राज्यातील गुलाम स्त्रीने वडिलांबरोबर राबून सुटकेसाठीचा भुयारी मार्ग आखण्याचे प्रशिक्षण घेतले. जंगलातून शांतपणे आवाज न करता चालण्याचे तसेच जंगलातील कंदमुळे, औषधी वनस्पती, जगण्याचे ज्ञानही मिळवले. या ज्ञानाचा उपयोग करून तिने तिनशे गुलामांची सुटका करण्यासाठी अशा १९ सफरींचे आयोजन व नेतृत्व केले. वर्णवादाच्या मुद्यावर पेटलेल्या नागरी युध्दात सैन्यांचे नेतृत्व करणारी ती एकमेव स्त्री होती.

काळे स्त्री-पुरुष गुलाम करत असलेले श्रम समान होते. तसेच गुलामांच्या समुहामध्ये स्त्रियांना बरोबरीचे स्थान होते, असे कथानके नोंदवतात. गुलामगिरीच्या विरोधातील बंडामध्येही पुरुषांमध्ये बरोबरीने स्त्रियांनी योगदान दिल्याची नोंदही स्त्री इतिहासकारांनी केली आहे. चाबकाचे फटके खात, कष्ट करत आपल्या मुलांच्या व समुहाच्या सुरक्षिततेसाठी त्या सतत धडपडत राहिल्या. गुलामगिरीच्या विरोधात लढतांना मारहाणीला, लैंगिक शोषणाला समर्थपणे तोंड देवून विद्रोह शमू

दिला नाही. कष्ट, आत्मनिर्भरता, चिकाटी, स्त्री-पुरुष समता आणि बिकट परिस्थितीतही विद्रोहावरच्या अपार विश्वासातून त्यांनी स्त्रीत्वाची नवी परिभाषा दिली. स्वातंत्र्यातून प्राप्त झालेल्या गुलाम स्त्रियांनी ही परंपरा पुढे नेण्यासाठी १८२० नंतर गुलामगिरीविरोधी भाषण यंत्रांचा प्रकल्प हाती घेतला. या स्त्रियांचा सार्वजनिक राजकीय कृतीबद्दल काळ्या समाजातील पुरुषांनी नाराजी व्यक्त करताना हे वर्तन काळ्या स्त्रियांना न शोभणारे असल्याचा दावा केला. अशा वेळेस क्रांतिबा जोतीबा फुले ज्या प्रमाणे ताराबाई शिंदे व पंडिता रमाबाईंच्या बाजूने उभे राहिले तसेच त्या काळात फ्रेड्रिक डग्लस स्त्रियांच्या हक्कासाठी खंबीरपणे भूमिका घेताना दिसतात.

(मासिक सत्यशोधक संघटक, नोव्हेंबर २००३)

क्रांतिबा फुले-फ्रेड्रिक डग्लस व काळ्या स्त्रियांच्या एकजूटीचे स्वाग

जेव्हा गुलामगिरीविरोधी चळवळीचा खरा इतिहास लिहिला जाईल, तेव्हा ते कागद स्त्रियांच्या कर्तृत्वाने व्यापून जातील. कारण गुलामांची लढाई ही एका प्रकारे स्त्रियांची लढाई होती.

—फ्रेड्रिक डग्लस—(१८९२)

फ्रेड्रिक डग्लस हे गुलामीतून मुक्त झाल्यानंतर गुलामगिरीविरोधी चळवळीचे ते प्रमुख प्रणेते बनले. १९ व्या शतकातील स्त्रियांच्या चळवळीचे ते बलस्थान होते. म्हणून अनेकदा त्यांचे सहकारी देखिल त्यांना हिणवण्यासाठी (स्त्री हक्कवाला पुरुष) असे संबोधत असत. फ्रेड्रिक डग्लस हे ज्या प्रमाणे गुलामगिरी निर्मूलन चळवळीचे आघाडीचे नेते होते, त्याप्रमाणे ते स्त्री-मुक्तीचे प्रवक्तेही होते. १९ व्या शतकातील वादग्रस्त स्त्री चळवळीला त्यांचा तात्विक पाठिंबा होता. ह्या मुद्यावरून त्यांचे विरोधक सार्वजनिक सभामधून त्यांची खिल्ली उडवत असत. पण तरीही डग्लस यांची पुरुषसत्तेच्याविरोधातील भूमिका टिकून राहिली. एवढेच नव्हे तर ते Womens Rights Man या त्यांना लावलेल्या लेबलचा त्यांना अभिमान असल्याचे आपल्या भाषणातून ते आवर्जून सांगत असत. म्हणूनच १९ व्या शतकात गुलामांच्या व स्त्रियांच्या हक्कासाठी उभ्या राहणाऱ्या डग्लस यांचे नाते स्त्रीशूद्रातिशूद्रांच्या हक्कांसाठी लढणाऱ्या क्रांतिबा जोतीबा फुलेंशी जोडावेस वाटते.

१९ व्या शतकात उगम पावलेल्या गुलामगिरी निर्मूलन चळवळीत अनेक गोऱ्या स्त्रिया सक्रीय झाल्या. इतक्या मोठ्या संख्येने गोऱ्या स्त्रिया गुलामगिरी निर्मूलन चळवळीचा भाग का बनल्या? हे तपासून पाहणे गरजेचे आहे. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या दशकामध्ये औद्योगिक क्रांतिमुळे अमेरिकेतील समाजव्यवस्थेत काही मुलभूत बदल झालेले होते. कारखान्यांच्या उदयामुळे कुटुंब व कामाचे ठिकाण यांचे विभेदन झाले. कुटुंबातर्गत असलेल्या स्त्रियांच्या उत्पादक कामाचा पाया न्हास पावला. औद्योगिकीकरणामुळे काही अती कष्टाच्या कामातून स्त्रियांची सोडवणूक झाली. हे खरे असले तरी त्यांचे घरांतर्गत उद्योगात पूर्वी उत्पादक म्हणून असलेले स्थान ढासळले. मग याच काळात स्त्रीत्वाच्या पोकळ

कल्पनांना उत आला व स्त्रियांना आदर्श पत्नी व माता या प्रतिमांमध्ये बंदिस्त करण्यात आले. गोऱ्या मध्यमवर्गीय गृहिणींचा साचा आदर्श ठरवून अधिकाधिक स्त्रियांवर तो साचा लादला जावू लागला.

१८३० - ४० हे दशक अमेरिकन इतिहासासाठी विद्रोहाचे व प्रतिकाराचे दशक ठरले. या दशकात गुलामगिरी निर्मूलन चळवळीला संघटीत रूप प्राप्त झाले. उत्तर अमेरिकेतील कापड गिरण्यातील स्त्रिया व बालकामगारांनी याच दशकात अनेक संप पुकारले. तसेच गोऱ्या सधन वर्गातील स्त्रियांनी शिक्षणाच्या व नोकरीच्या अधिकारासाठी लढा पुकारला. मध्यमवर्गीय गोऱ्या गृहिणी व तरुण कापडगिरणी कामगार स्त्रियांनी स्वतःच्या शोषणाचे वर्णन करताना, शोषणाला गुलामगिरीची उपमा दिली. मध्यमवर्गीय गृहिणींनी विवाहसंस्थेला गुलामगिरीची उपमा दिली. तर कष्टकरी स्त्रियांनी संप काळातील स्वतःच्या गाण्यांमधून आर्थिक शोषणाला गुलामगिरीची उपमा दिली. त्यांच्या १८३६ साली रचलेल्या गाण्यात त्या म्हणतात,

‘बाई मला गुलाम बनणे शक्य नाही
मी गुलाम बनणार नाही,
बाई मला स्वतंत्र्याची भारी आवड गं
मी गुलाम बनणार नाही’.

या काळातील कारखान्यांमधून स्त्री-कामगारांच्या होणाऱ्या शोषणाची तीव्रता लक्षात घेता गिरणी कामगार स्त्रियांनी स्वतःची तुलना गुलामांशी करणे स्वाभाविक होते. विवाहसंस्थेला गुलामगिरीची उपमा देताना गोऱ्या गृहिणींना मात्र गुलामांना जखडून ठेवणाऱ्या साखळदंडाचा व चाबकांच्या फटक्यांचा विसर पडलेला दिसतो. थोडक्यात या काळात स्वतःच्या शोषणाचे नाते गुलामांच्या शोषणाशी जोडून कामगार व मध्यमवर्गीय स्त्रिया गुलामगिरी निर्मूलन चळवळीत सहभागी होऊ लागल्या. एका मर्यादेपर्यंत हा त्यांचा सहभाग चर्च व कुटुंबाला मान्य होता. कारण या त्यांच्या सहभागाकडे त्यांनी फावल्या वेळेत केलेले समाजकार्य या नजरेतूनच पाहिले होते. कामगार स्त्रियांनी आपल्या तुटपूज्या कमाईतूनही चळवळीसाठी पैसा देण्यास सुरुवात केली. तर अनेक मध्यमवर्गीय स्त्रियांनी फावल्या वेळेत गुलामगिरीविरोधी आंदोलनातील संघटनात्मक काम सांभाळण्यास सुरुवात केली.

१८३३ हे वर्ष एका महत्त्वाच्या घटनेमुळे गाजले. क्रानडॉल या गोऱ्या शिक्षिकेने वर्णभेदावर आधारित समाजाचे नियम मोडून एका काळ्या मुलीला आपल्या शाळेत प्रवेश दिला. गुलामगिरीविरोधी व स्त्रियांच्या हक्कांच्या चळवळीमधील गटबंधनाच्या शक्यता क्रानडॉलच्या लढ्यातून स्पष्टपणे पुढे आल्या.

जेव्हा पालकांनी शाळेवर बहिष्कार टाकला तेव्हा काळ्या विद्यार्थींनी व त्यांच्या कुटुंबियांनी क्रॉनडॉलला पाठिंबा दिला. मग संपूर्ण शहराने बहिष्कार टाकला. शाळेच्या खिडक्या दारे तोडण्यास सुरुवात केली. तरीही जेव्हा क्रॉनडॉल आपल्या भूमिकेवर अटळ राहिल्या. तेव्हा गोऱ्या स्त्रीत्वाचे नियम मोडल्याबद्दल व वर्णभेदाची बंधने तोडल्याबद्दल त्यांना अटक करण्यात आली. त्यांचे वर्तन असभ्य ठरवून त्यांना नानाप्रकारे छळण्यात आले. पण क्रॉनडॉल व त्यांच्या शहरातील काळा समाज एकत्रितपणे उभा राहिला.

१८३३ साली 'मुक्तीदाता' हे गुलामगिरी निर्मूलन चळवळीचे मुखपत्र सुरु झाले. वर्गणीदारांमध्ये अनेक गोऱ्या स्त्रियाही होत्या व त्यामुळे चळवळीच्या विविध कार्यक्रमांमधून उदयोन्मुख व्यावसायिक वर्गातील गृहिणींचा सहभाग वाढला. या सार्वजनिक जीवनातील सहभागातून घरांतर्गत होणाऱ्या शोषणाला वाचा फोडण्याची संधी त्यांना मिळाली. विवाह व कुटुंबव्यवस्थेत अपरिहार्य भासणाऱ्या पुरुषसत्तेला राजकीय आंदोलनामधून प्रश्न त्या विचारू लागल्या. स्त्रियांना सभामधून बोलण्यास मनाई का ? निवेदन पत्रावर त्यांची सही का असू नये? असे अनेक प्रश्न त्या विचारू लागल्या. चळवळीचे साहित्य लिहिणे, आंदोलनासाठी पैसा उभा करणे अशा अनेक राजकीय कामांचा अनुभव त्यांना गुलामगिरीविरोधी चळवळीतील सहभागातून मिळाला. ग्रिमके भगिनींच्या गुलामगिरीविरोधी सभा गाजू लागल्या. धर्मगुरुंनी आक्षेप घेतल्यानंतरही या सभा चालू राहिल्या. भाषणातून ग्रिमके भगिनी काळ्यांच्या व स्त्रियांच्या एकजूटीचा विचार मांडत असत. थोडक्यात १८३० च्या दशकात क्रॉनडॉल यांच्या कार्यातून व ग्रिमके भगिनींच्या भाषणातून स्त्रिया व काळ्यांच्या एकजूटीचा विचार पुढे येऊ लागला.

गुलामगिरीविरोधी चळवळीतून राजकीय धडे शिकलेल्या या स्त्रियांनी, सेनेका फॉल येथे १८४८ साली स्त्रियांच्या हक्कासाठी पहिली राष्ट्रीय परिषद बोलविली. ३०० स्त्री पुरुषांच्या या सभेत स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळण्याबाबत एकमत नव्हते. फ्रेड्रिक डग्लस यांनी स्त्रियांच्या मतदानाच्या हक्काला जाहीर पाठिंबा तर दिलाच, पण आपल्या वक्तृत्वाने मतहक्काच्या ठरावाला अधिक अनुमोदन मिळविण्याचा प्रयत्नही केला. 'उत्तर तारा' (north star) या त्यांच्या वृत्तपत्रातून डग्लस यांनी स्त्रियांच्या हक्काला पाठिंबा देणारी संपादकीय लिहिली. तसेच काळ्या मुक्तीवादी गटांमध्ये स्त्रियांच्या हक्काबाबत माहिती देऊन या गटांचाही पाठिंबा मिळविला. मुक्त झालेल्या गुलामांच्या सभामध्ये गुलामांच्या हक्कांबरोबर त्यांनी

स्त्रियांच्या हक्कांबाबत भूमिका घेतली. पण गोऱ्या स्त्रियांनी १८४८ मध्ये प्रस्तूत केलेल्या हक्कांच्या जाहिरनाम्यात मात्र राजकीय, सामाजिक दुय्यमत्वाला वाचा फोडताना गोऱ्या कष्टकरी व काळ्या स्त्रियांच्या परिस्थितीचा त्यांची विचार केलेला दिसत नाही.

वास्तवतः गोऱ्या कष्टकरी गिरणी कामगार स्त्रियांनी कामाच्या वेळा नियोजित व मर्यादित करण्यासाठी १८२० पासूनच संप पुकारायला सुरुवात केली होती. त्यांनी काढलेल्या जहाल मोर्चाची सरकारला दखल घ्यावी लागली होती. तसेच दक्षिणेतील काळ्या स्त्रियांनी गुलामगिरीविरोधी लढे पुकारले होते. तर उत्तरेतील त्यांच्या भगिनींनी वर्णभेदाच्या विरोधात संघटना बांधणी केलेली होती. थोडक्यात सेनेका फॉल येथील स्त्रियांच्या हक्कांची परिषद ही स्त्रियांनी केलेली पहिली संघटित कृती नव्हती, पण या परिषदेने कष्टकरी व काळ्या स्त्रियांच्या या नाकर्तेपणाच्या इतिहासावर पडदा टाकून, केवळ स्वतःचे हक्क पुढे करून काळ्या स्त्रियांच्या एकजूटीच्या शक्यता कुंठित केल्या गेल्या.

१८३८ पासून मारिया स्टुअर्ट या काळ्या स्त्रीची भाषणे गाजू लाली होती. काळ्या समाजातील पुरुषांनी तिच्या सभेतील भाषणबाजीवर आक्षेप घेतल्यावर गुलामगिरीविरोधी भाषणे देणाऱ्यांनी आपल्या घरादारात गुलामगिरी राहू नये असा इशारा सक्तीने दिला. १९८४८ मध्ये डग्लस यांच्या मुलीला गोऱ्या मुलीबरोबर वर्गात बसू देण्यास मनाई करण्यात आली. मनाईपत्रावर सही करणारी गोरी मुख्याध्यापिका गुलामगिरीविरोधी चळवळीची कार्यकर्ती होती. या दोन्ही प्रसंगावरून गुलामगिरीविरोधी चळवळीत व्यापक सत्ता व वर्णभेदविरोधी जाणीवा निर्माण झाल्या नाहीत हे दिसून येते. (आपल्याकडेही अस्पृश्यता विरोधी चळवळीतून ज्याप्रकारे व्यापक जातीवाद विरोधी जातीनिर्मूलनाच्या जाणीवा निर्माण झाल्या नाहीत. त्याप्रकारे गुलामगिरीविरोधी चळवळीतून व्यापक वर्णवादविरोधी जाणीवा निर्माण झाल्या नाहीत.

१८५१ साली स्त्रियांच्या हक्कांसाठी भरलेल्या राष्ट्रीय अधिवेशन हे सोजोरनर टुथ या काळ्या मुक्त गुलाम स्त्रीच्या भाषणाने गाजले. या सभेमध्ये स्त्रियांच्या मतहक्काच्याविरोधात असणाऱ्यांनी स्त्रियांच्या दुर्बलतेची रसभरीत वर्णने करून स्त्रियांना राजकारणास अपात्र ठरविण्याचा घाट घातला होता. या भाषणा नंतर सोजोरनर उभी राहिली व तिच्या वजनदार आवाजात बोलू लागली. ती म्हणाली, 'माझ्याकडे बघा, हे बलदंड शक्तीमान बाहू बघा. मी शेते नांगरली, कसली आणि कोणत्याही पुरुषापेक्षा अधिक पिके काढली आणि मग मी बाई नाही काय ?

मी पुरुषा एवढीच काम करते. त्यांच्या इतकीच (जेव्हा मिळेल व जेवढे मिळेल तेवढे) खाते. तसेच त्यांच्या इतकेच चाबकाचे फटकेही खाते. आणि मग मी बाई नाही का? मी तेरा मुले जन्माली घातली, त्यांना गुलाम म्हणून विकले जात असताना माझे आईचे अंतःकरण टाहो फोडून ओरडत होते, पण तेव्हा त्या येशू ख्रिस्ताशिवाय कोणीच मला दाद दिली नाही. मग सांगा मी बाई नाही का काय?' पुढे स्त्रियांच्या दुय्यमत्वाला दिला जाणारा धार्मिक आधार खोडून काढताना ती भाषणात म्हणाली. 'तो तिथे बसलेला काळ्या कापड्यातला माणूस आताच आपल्या भाषणात म्हणाला की, स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे हक्क देवू नयेत. कारण येशू स्त्री नव्हता. पण येशू ख्रिस्त आला कुठून? तो एका स्त्रीच्या पोटी जन्माला आलेला देवाचा पूत्र होता. त्यात खरे तर पुरुषांचा काही संबंधच नव्हता'. ह्या काळात स्त्रिया सभेमध्ये ह्या प्रकारचा युक्तीवाद करत नसत. सोजोनरच्या ह्या भाषणाने प्रतिवादी व सभेतील गोऱ्या स्त्रिया चाट झाल्या. मी बाई नाही का काय? ह्या तिच्या प्रश्नाला अनेक पदर होते. स्त्रीला दुर्बल समजणाऱ्या पुरुषांना उद्देशून तिने हा प्रश्न विचारला. तसेच सभेत काळ्या बाईने भाषण देण्यास विरोध असलेल्या गोऱ्या स्त्रियांनाही उद्देशून ती प्रश्न विचारत होती. भाषणात चार वेळेला हा प्रश्न विचारून तिने चळवळीतील वर्णभेदांवर व समाजातील पुरुषसत्तेवर नेमके बोट ठेवले. सर्व स्त्रिया ह्या गोऱ्या मध्यमवर्गीय नसतात. स्त्रियांमध्ये वर्गीय/वर्णीय भेद आहे हे ती पुन्हा पुन्हा दर्शवत होती. प्रत्येक सभेमध्ये तिच्या बोलण्याला गोऱ्या स्त्रियांमधील काहीजणी विरोध करत. म्हणून एका भाषणाता सोजोनर ने ठणकावून सांगितले, मला माहित आहे की तुमच्यापैकी अनेक जणांना एका काळ्या स्त्री कडून स्त्रियांच्या हक्काविषयी ऐकताना त्रास होतो आहे. आम्हाला इतके खाली फेकण्यात आले आहे की आम्ही परत उभे राहू असे कोणालाच वाटले नव्हते. पण आता आम्हाला पायदळी तुडवणे बस झाले. आम्ही उभे राहणार - वर येणार - आणि म्हणूनच मी इथे बोलायला उभी आहे. सोजोनरची भाषणे ही ह्या अधिवेशनातील प्रमुख आकर्षण ठरू लागली. सोजोनर प्रमाणेच फ्रान्सिस इ. डब्ल्यू हारपार ही काळी कवयित्री भाषणयंत्रांमार्फत गुलामगिरीविरोधी मांडणी करू लागली.

१८६६ साली स्त्रियांच्या व काळ्यांच्या हक्कासाठी (Equal Right Association) ह्या एकत्रित समितीची स्थापना करण्यात आली. एक महत्वाची बाब ह्या ठिकाणी लक्षात घेणे गरजेची आहे, गुलामगिरीच्याविरोधात भूमिका घेणाऱ्या व स्त्रीहक्कासाठी लढणाऱ्या गटांचा गुलामगिरीला असलेला विरोध नैतिक/मानवतावादी तत्त्वांवर आधारित होता. त्याचा भांडवलशाही व्यवस्थेतील शोषणाला

विरोध नव्हता. किंबहुना त्यांचा भांडवलशाहीला पाठिंबाच होता. म्हणूनच अमेरिकन नागरी युध्दामध्ये उत्तर अमेरिकेचा झालेला विजय हा केवळ दक्षिणेतील गुलाम व्यवस्थेचा पराजय नव्हता. उत्तर अमेरिकेतील भांडवलदारवर्गाच्या हितसहबंधांचाही तो विजय होता हे आपण विसरून चालणार नाही. नागरी युध्दानंतर लगेचच मग उत्तर अमेरिकेतील भांडवलदारवर्गाने संपूर्ण देशावर आपले प्रभुत्व प्रस्थापित करण्यास सुरुवात केली. थोडक्यात उत्तर अमेरिकेतील भांडवलदारवर्गाने दक्षिणेतील गुलामगिरीव्यवस्थेला विरोध केला, त्यात त्यांचे भांडवली हितसंबंध दडलेले होते. त्यांचा गुलामगिरीव्यवस्थेला असलेला विरोध हा काळ्या स्त्री-पुरुषांच्या मुक्तीचा संदेश नसून गुलामगिरीमुळे खंडीत झालेल्या नफ्याच्या चक्राला मोकळे करण्याचा प्रयत्न होता. म्हणूनच मग नागरी युध्द संपल्यावर त्यांच्या राजकीय खेळीचा भाग म्हणूनच त्यांनी स्त्रियांच्या मतहक्काच्या मागणीला बगल देऊन अमेरिकन घटनेत दुरुस्ती करून काळ्या पुरुषांना मतहक्क देण्याचा प्रस्ताव मांडला. ह्यामुळे स्त्रियांच्या हक्काच्या चळवळीत रागाची लाट पसरली. त्यांच्याशी ह्या विषयी संवाद साधून समन्वय साधण्याचा प्रयत्न फ्रेड्रिक डग्लस यांनी केला. दक्षिण अमेरिकेतील वाढती हिंसा व भयाचे वातावरण लक्षात घेता काळ्या पुरुषाला मिळत असलेला मतहक्क पदरात पाडून घेवून स्त्रियांच्या मतहक्काचा प्रश्न लगेचच लावून धरावा अशी सूचना त्यांनी केली. काही वर्षांपूर्वी साजोरनर टुथनेही स्त्रियांपेक्षा काळ्या पुरुषांच्या मतहक्काला प्राधान्य देण्याच्या प्रस्तावाला विरोध केला होता. पण नागरी युध्दानंतरची परिस्थिती लक्षात घेता तिनेही स्वतःची भूमिका बदलली. पण ह्या टप्प्यावर मात्र स्त्रियांच्या मतहक्काच्या चळवळीने खुलेपणाने वर्णवादी भूमिका घेतली. स्त्रियांना मत मिळणार नसेल तर काळ्या पुरुषांनाही मत देऊ नका - अशी नकारात्मक वर्णवादी मागणी त्यांनी केली. ई. आर. ए. विसर्जित होऊन काळ्या व स्त्रियांच्या एकजूटीचे डग्लस यांचे स्वप्न संपुष्टात आले. ह्या संपूर्ण काळाचा (१८२०-१८७०) आढावा घेताना डग्लस हे स्त्री-हक्काचे आघाडीचे प्रणेते म्हणून उठून दिसतात. म्हणूनच ते काळ्या चळवळीतील फुले ह्या पदवीचे मानकरी ठरतात.

(मासिक सत्यशोधक संघटक, डिसेंबर, २००३)

शिक्षण, स्वाभिमान व संघटन : काळ्या स्त्रियांची महिला मंडळ चळवळ

मागच्या लेखात आपण उत्तर अमेरिकेतील भांडवलदार वर्गाने दक्षिणेतील गुलामगिरी व्यवस्थेविरुद्ध पुकारलेल्या नागरी युध्दामागे भांडवलदारी हितसंबंध कसे दडलेले होते त्याचा आढावा घेतला. नागरी युध्दात विजयी झाल्यावर स्त्रियांच्या मतहक्काच्या मागणीला बगल देऊन दक्षिण अमेरिकेतील राज्यांमध्ये रिपब्लिकन पक्षाचा विजय निश्चित करण्यासाठी भांडवलदारी हितसंबंधाची घटना दुरुस्ती करून काळ्या पुरुषांना मतहक्क दिला. ह्या राजकारणामुळे स्त्रियांच्या व काळ्यांच्या चळवळीची एकजूट संपुष्टात आली व स्त्री-हक्काच्या चळवळीतील काही नेत्या उघडपणे वर्णवादी भूमिका घेऊ लागल्या. Women First Negro Last (प्रथम स्त्रियांचे हक्क - नंतर काळ्यांचे) ह्या प्रकारची घोषवाक्य अनेक स्त्री संघटनांच्या सभामधून ऐकू येऊ लागली.

नागरी युध्दातील विजयानंतरही काळ्या स्त्रियांची परिस्थिती फारशी बदललेली नव्हती. दक्षिण अमेरिकेतील बहुतांशी काळ्या स्त्रिया बागा, शेती व मोठ्या बंगल्यात मजुरी करत होत्या. गुलामगिरी व्यवस्था संपुष्टात आल्याचे जाहीर झाल्यामुळे मजुरीसाठी 'भाड्याचे कैदी' (Convict Lease System) देण्याची पध्दत प्रस्थापित झाली. किरकोळ कारणांसाठी काळ्या स्त्री-पुरुषांना अटक करून बागांमधून मजुरीसाठी भाड्याने दिले जात असे. ही पध्दत बागायतदारांसाठी फायद्याची असल्यामुळे बागांमधून फक्त कैदी मजुरांचेच श्रम वापरले जाऊ लागले. अशा परिस्थितीत काळ्या मजूर स्त्रिया त्यांच्यावर होणाऱ्या लैंगिक अत्याचाराबाबत दाद मागू शकत नव्हता.

ह्या काळात स्त्रियांनी काळ्या मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न लावून धरलेला दिसतो. ज्ञानसंपादनामुळे मुले गुलाम बनण्यास अपात्र होतात ह्या काळ्यांच्या लोकप्रिय म्हणीला अनुसरून काळ्या स्त्रियांनी शिक्षणाच्या प्रश्नाला अग्रक्रम दिला. निरक्षरता निर्मूलन व मुलांसाठी सार्वजनिक शाळा ह्या उद्दिष्टांनी झपाटलेल्या अनेक काळ्या स्त्रियांच्या गटांनी ह्या क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी बजावली. काही गोऱ्या स्त्री शिक्षिकांनी ह्या कार्यक्रमात त्यांना स्थान दिल्याची उदाहरणे सापडतात. नागरी युध्दानंतर समाजाच्या पुनर्रचनेसाठी काळ्या स्त्रियांनी राबवलेला हा शिक्षणाचा कार्यक्रम महत्वाचा ठरला. भौतिक सुखाचा त्याग करून संपूर्ण कुटुंबांनी मुलांच्या

शैक्षणिक प्रगतीला दिलेले प्राधान्य आपल्याकडच्या आंबेडकरी चळवळीतील कुटुंबांच्या चरित्राची आठवण करून देते. ह्या काळातील एक इतिहासकार ह्या शिक्षण कार्यक्रमाचा प्रभाव नोंदवताना म्हणतात, प्रत्येक लाकडी खोलीत एक पुस्तकांचा गड्डा जरूर असे. खोलीत दुसरे काहीही फर्निचर नसे. फारतर एखादा पलंग, टेबल व दोन तीन मोडक्या खुर्च्या असतात. काळ्या स्त्रियांच्या शिक्षण क्षेत्रातील ह्या कामगिरीमुळे काळ्या शिक्षित कार्यकर्त्यांची एक फळी तयार केली. जेव्हा १८७६ नंतर प्रतिक्रांतिवादी शक्तींनी नागरी युध्दानंतर काळ्यांना प्राप्त झालेल्या राजकीय व आर्थिक समानतेच्या स्वप्नांवर घाला घातला तेव्हा सार्वजनिक शाळा व महाविद्यालयातून तसेच काळ्या चर्चमधून प्रशिक्षण मिळालेली कार्यकर्त्यांची फळी ह्या प्रतिक्रांतिवादी शक्तींच्याविरोधात उभी राहू लागली.

१८९३ नंतर प्रतिक्रांतिवादी शक्तींचा जोर वाढला व सर्वोच्च न्यायालयाने काळ्यांना दिलेले समान नागरी हक्क मागे घेण्यात आले. 'वेगळे पण समान' (separate but equal) ह्या तत्त्वामागे लपून नवीन चेहऱ्याची वर्णवादी व्यवस्था प्रस्थापित झाली. ह्या काळात मत हक्काची एकेरी मागणी घेऊन कार्यरत असलेल्या स्त्रीहक्क चळवळीने वर्णवादी भूमिका प्रबळ करण्यास हातभार लावला. स्त्री हक्क चळवळीतील काही गोऱ्या झुझार नेतृत्वाने प्रभावित झालेल्या इडा-वेल्स-बारनेट ह्या काळ्या पत्रकार स्त्रीने आपल्या आठवणींमध्ये स्त्री चळवळीच्या वर्णभेदी भूमिकेबद्दल खेद नोंदवलेला आहे. सूझन अँथोनी ह्या गोऱ्या स्त्रीहक्क चळवळीच्या नेतीशी त्यांचे जवळचे संबंध होते. आपल्या आठवणीत इडा वेल्स बारनेट लिहितात 'मला जाणवू लागले की माझे काम करण्यास नकार दिला म्हणून गोऱ्या सेक्रेटरीला कामावरून काढून टाकणाऱ्या अँथोनी सार्वजनिक क्षेत्रात मात्र गोऱ्या स्त्रियांच्या कलाने वागत असत. गोऱ्या स्त्रियांना रुचणार नाही म्हणून डगल्स सारख्या काळ्या नेत्यांना त्या सभेला बोलवत नसत. स्त्रीहक्क चळवळीच्या सदस्यांमध्ये भर पडावी म्हणून समाजातील वर्णवादाला त्या खतपाणी घालत होत्या हे माझ्या लक्षात आले.' पुढे इडा वेल्स बारनेटनी काळ्यांवर होणाऱ्या हल्ल्यांच्या विरोधात आवाज उठवण्यासाठी स्वतंत्र वर्तमानपत्र सुरू केले व काळ्या महिला मंडळ चळवळीच्या आघाडीच्या नेत्या बनल्या.

१८९० नंतर काही राज्यांमध्ये काळ्या पुरुषांना मिळालेला मतहक्क हिरावून घेतला गेला व ठिकठिकाणी "lynch law" (चौकशी शिवाय जमावनेच ठार मारणारा, जमावाने हातात घेतलेला कायदा) लागू झाला. हजारो काळ्या स्त्री पुरुषांना मारून टाकले जात असताना स्त्रीहक्क चळवळीने ह्या lynching च्या बाबतीत तटस्थ

भूमिका घेतली. वर्णाचे वर्चस्व अधोरेखित करताना गोऱ्या स्त्रियांचे दुय्यमत्त्व दृढ केले जात होते. गोऱ्या स्त्रियांकडे गोऱ्या संगोपक माता ह्या मर्यादित दृष्टीकोनातून पाहिले जाऊ लागले. वर्णशूचितेच्या नावाखाली त्यांच्यावर अनेक नियंत्रण लादली गेली. गोऱ्या स्त्रियादेखील ह्या वर्णवादी विचारप्रसारामध्ये आघाडीवर होत्या. स्त्रियांना मतहक्क मिळाला तर गोऱ्या वर्णीयांचे वर्चस्व कायम ठेवण्यास हातभार लागले असे जाहीर भाषणातून त्या मांडू लागल्या. शिक्षण व मालमतेच्या निकषांवर मत हक्क दिला जावा असा ही छुपा वर्णवादी युक्तीवाद काही स्त्री हक्कवादी संघटनांनी केला.

१८९० मध्ये स्थानिक पातळीवर स्त्रियांच्या मंडळाची चळवळ (women's club movement) सुरु झालेली होती. १९९० मध्ये दशकपूर्तीचा मोठा सोहळा आयोजित करण्यात आला. ह्या सोहळ्यातून काळ्या स्त्रियांना वगळलेले होते. रफिन ह्या उच्चवर्गीय काळ्या स्त्रीने ह्या सोहळ्याला जाण्याचे धैर्य केले. पण त्या ठिकाणी तिचा सभासदत्वाचा बिल्ला हिसकावून घेवून तिला सभागृहातून बाहेर काढण्यात आले. पण ह्या झालेल्या प्रकरणावर पडदा टाकण्यासाठी रफिनच्या बाबतीत अफवा पसरविण्यात आल्या. गोऱ्यांच्या मंडळात तिला प्रवेश दिल्यावर तिने तिच्या मुलाचे लग्न गोऱ्या सभासद स्त्रीच्या मुलीशी लावून दिले असा आरोप केला गेला. ह्या मित्र दांपत्याला गडद काळे मुल जन्माला आल्यामुळे गोरी आई धसक्याने मरण पावल्याची अफवा वर्तमानपत्रातून व मंडळ चळवळीच्या मुखपत्रातून प्रसिद्ध करण्यात आली. असा हेतूपुरस्सर अफवांचा प्रसार करून महिला मंडळ चळवळ 'शुद्ध गोऱ्यां' पुरती मर्यादित ठेवण्याचा संदेश देण्यात आला.

अशा पार्श्वभूमीवर काळ्या स्त्रियांची महिला मंडळ चळवळ (black women's club movement) सुरु झाली. १८९० नंतर lynching ची प्रकरणे वाढलेली होती. तसे अनेक ठिकाणी काळ्या स्त्रियांवर लैंगिक हल्ले व अत्याचार होत होते. ह्या दोन प्रश्नांवर काळ्या स्त्रियांची मंडळ चळवळ सुरु झालेली दिसते. इडा वेल्स बारनेट ह्यांनी lynching विरोधी लेखमाला चालवली म्हणून त्यांची न्युयॉर्क शहरातील वर्तमानपत्रे कार्यालय जाळून टाकण्यात आले. ह्याचा निषेध करण्यासाठी काळ्या स्त्रियांनी सभा बोलवली व वर्तमानपत्र पुन्हा उभे करण्यासाठी निधी गोळा केला. ह्यातून मंडळ चळवळ उभी राहिली. काळ्या स्त्रियांच्या मंडळांचे राष्ट्रीय अधिवेशन १९९५ मध्ये भरले. ह्या अधिवेशनात काळ्या स्त्रियांच्या चारित्र्याबद्दल होत असलेल्या अपप्रचाराचा निषेध करून काळ्या स्त्रियांच्या स्वाभिमानाचा मुद्दा चर्चिला गेला. स्वाभिमानाची काळ्या स्त्रियांची प्रतिमा समाजात रुजवण्यासाठी

कार्यक्रम आखले गेले. काही ह्या ठिकाणाचे महिला मंडळांचे नेतृत्वाचे स्वरूप मध्यवर्गीय राहिल्यामुळे ह्या मंडळांच्या कार्याची व्याख्या मर्यादित राहिली.

१८७० नंतर कापड उद्योगातील कामगार स्त्रियांची संघटनांनी विद्रोही पवित्रा धारण केला. त्यामुळे राष्ट्रीय पातळीवरील कामगार संघटनांना गिरणी कामगार स्त्रियांना संघटनेत प्रवेश देणे गरजेचे बनले. ह्याच काळात काळ्या श्रमिकांच्या संघटनांनीही काळ्या स्त्रियांसाठी सभासदत्व खुले केले. गोऱ्या स्त्रियांनी "Women wants bread not the ballot" (कष्टकरी स्त्रियांना मत हक्कापेक्षा भाकरी महत्त्वाची वाटते) अशी विधान करून कष्टकरी स्त्रियांच्या संघटनांपासूनही स्वतःला तोडले. कष्टकरी व काळ्या स्त्रियांच्या संघटनांना मत-हक्काचा प्रश्न महत्त्वाचा वाटत होता, पण आपआपल्या संघटनांद्वारे त्या तो घेत होत्या. पण त्यांनी मत ही हक्काची राजकीय मागणी आर्थिक व सामाजिक मागण्यांशी जोडून घेतलेली दिसते. १९१९ मध्ये स्त्रियांना मतहक्क मिळाला तेव्हा अनेक दक्षिणेतील राज्यांमध्ये कू-क्लक्स-क्लॉन (ku-klux-klan) सारख्या उजव्या वर्णवादी संघटनांनी काळ्या स्त्रिया व मुलांवर हिंसक हल्ले करून ह्या स्त्रियांना मतहक्काचा अधिकार बजावू दिला नाही.

१८९० - १९३० ह्या काळात 'lynching' ला जोर चढला असताना काळ्या स्त्री-पुरुषांच्याबद्दल दोन साचेबंध प्रतिमा रुढ केलेल्या दिसतात. सर्व काळ्या पुरुषांना बलात्कारी ठरवून काळ्या स्त्रियांवर स्वैर व अनैतिक वर्तनाचा शिक्या मारला गेला. काळ्या स्त्रियांनी भाषणातून व लिखाणातून काळ्या पुरुषांना बलात्कारी ठरविणाऱ्या आरोपाचे खंडन केले. युद्धकाळात गोऱ्या स्त्रिया मोठमोठ्या बागांमधून एकट्या होत्या तेव्हा बलात्कार कसे झाले नाहीत? असे विचारून त्यांनी काळ्या पुरुषाला बलात्कारी ठरवण्याचा पर्दाफाश केला. ठिकठिकाणी काळ्या पुरुषांना गोरे जमाव कायदा हातात घेऊन मारून टाकत होते. ह्या घृणास्पद कृत्याचे समर्थन करण्यासाठी काळ्या पुरुषाला बलात्कारी ठरवले जात असल्याचे त्यांनी दाखवून दिले. पण बलात्कारी काळ्या पुरुषांच्या प्रतिमेचा विविध माध्यमातून प्रसार केला गेला व काही स्त्री संघटनाही ह्या अपप्रचाराला बळी पडून काळ्या पुरुषांच्या विरोधात भाषणे करू लागल्या. काळ्या स्त्रियांची अनैतिक व स्वैर प्रतिमा रंगवून त्यांच्यावर होणाऱ्या लैंगिक अत्याचारावर पडदा टाकण्याचे प्रयत्न केले गेले. जबाबदार राज्यकर्त्यांनी देखील ह्या प्रतिमेवर शिक्यामोर्तब केल्याचे दिसते. एका राज्यकर्त्याने तर एकही नितीवादी काळी मुलगी सापडणे शक्य नाही असेही विधान केले. ह्या परिस्थितीत काळ्या स्त्रीत्वाची नवीन परिभाषा करणे हे काळ्या स्त्रियांच्या

चळवळीचा प्रमुख मुद्दा बनला. महिला मंडळांनी काळ्या स्त्री पुरुषांबाबतच्या खोट्या प्रचाराला पुसून टाकण्यासाठी अनेक कार्यक्रम घेतले. बलात्कारी काळ्या पुरुषाची प्रतिमा किती खोटी आहे हे पुढे आणण्यासाठी स्थानिक पातळीवरील गोऱ्या स्त्रियांच्या मंडळांचे मतपरिवर्तन करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. जेसी डॅनिल सारख्या गोऱ्या स्त्रियांनी ह्या चळवळीत पुढाकार घेतला व काही काळ काळ्या व गोऱ्या स्त्रियांच्या मंडळांनी ह्या प्रश्नावर एकत्रित काम केले.

जोसेफ वेयडेमेयिर हे मार्क्स व एंग्लेसचे जवळचे सहकारी अमेरिकेत स्थायिक झाल्यानंतर १८५२ साली **proletarian league** (कामगार संघटनेची) स्थापना केली होती. पण ह्या संघटनेत स्त्री कामगारांचा फारसा सहभाग नव्हता. १९१९ मध्ये अमेरिकेतील साम्यवादी पक्षाची स्थापना झाली व पक्षात सदस्य म्हणून स्त्रियांचे स्वागत होऊ लागले. पण पक्षाचे लक्ष औद्योगिक क्षेत्रातील कामगारांकडे असल्यामुळे प्रामुख्याने शेतमजूर, घरकामगार व वाटेकरी म्हणून राबत असलेल्या काळ्या पुरुषांपर्यंत पक्ष पोहचला नाही. क्लॉडिया जोन्स सारख्या काळ्या स्त्रीवादी साम्यवादी कार्यकर्त्यांनी काळ्या कष्टकरी स्त्रियांच्या प्रश्नाकडे पक्षाचे होत असलेले दुर्लक्ष ह्या विषयांवर निबंध प्रकाशित केला.

(मासिक सत्यशोधक संघटक, फेब्रुवारी, २००४)

८ मार्चच्या निमित्ताने: काळ्या स्त्रीवादाचा पहिला जाहीरनामा

१९१९ साली अमेरिकेतील स्त्रियांना मत-हक्क मिळाल्यानंतर स्त्री चळवळीची पहिली लाट संपुष्टात आली. स्त्री चळवळीची दुसरी लाट १९६० च्या दशकातील नागरी हक्क व नव्या डाव्या चळवळीतून उरळून आली असे इतिहासकारांचे मत आहे. ह्या लाटेबद्दल लिहिताना प्रमुखप्रवाही इतिहासकारांनी चळवळीला (whitewash) पांढरा चुना पोतण्याचा काम केलेले दिसते. म्हणजेच स्त्री चळवळीची दुसरी लाट जणू काही गोऱ्या स्त्रियांच्या स्वायत्त स्त्रीवादी गटांनीच उभी केली असा दावा हे इतिहासकार करतात. अशा लिखाणातूनच मग गोऱ्या स्त्रियांना वगळल्यामुळे काळ्या स्त्रियांनी १९८० नंतरच स्त्रीवादी गट उभे केले असा गैरसमज पसरतो. वास्तविक १९६० च्या दशकातच काळ्या स्त्रियांचे स्त्रीवादी गट उभे राहण्यास सुरुवात झाली होती. त्यामुळे केवळ गोऱ्या स्त्रियांनी वगळल्यामुळे काळ्या स्त्रियांनी स्वतंत्र चूल मांडली असा दावा करताना काळ्या स्त्रियांचे राजकीय कर्तेपण नाकारले जाते. इतिहासात अदृश्य राहिलेल्या काळ्या स्त्रियांच्या ह्या कर्तेपणाला १९८० च्या दशकात काळ्या स्त्रीवादी अभ्यासकांनी दृश्यरूप दिले. विविध दृष्टिकोणातून स्त्री चळवळीच्या दुसऱ्या लाटेतील (१९६०-१९९०) काळ्या स्त्रियांचे योगदान नमूद करण्यात आले. ह्यातूनच काळे स्त्रीवादी अभ्यास क्षेत्र उभे राहिले. १९७० च्या दशकात गोऱ्या स्त्रीवादी संघटनानी ८ मार्चच्या निमित्ताने अथवा इतर वेळी प्रकाशित केलेल्या जाहीरनाम्यांवर आजपर्यंत बरीच चर्चा झालेली दिसते. ही स्त्री चळवळीची दुसरी लाट गोऱ्या स्त्रियांनीच उभी केली असे गृहीत धरल्यामुळे ह्याच काळात काळ्या स्त्रीवादी गटांनी प्रकाशित केलेल्या जाहीरनाम्याकडे दुर्लक्ष केले गेले. हे काळे स्त्रीवादी गट कसे उभे राहिले? त्यांचा काळ्या मुक्तीच्या चळवळीशी (black liberation movement) संबंध कसा होता? त्यांचे गोऱ्या स्त्रीवादी गटांशी नाते कसे होते? ह्या व अनेक प्रश्नांची उत्तरे शोधणे गरजेचे आहे. कारण या उत्तरातूनच ह्या काळातील काळ्या स्त्रीवादी राजकारणाचे स्वरूप स्पष्ट होईल. पण या प्रश्नाकडे वळण्यापूर्वी या लेखात, ८ मार्च आंतरराष्ट्रीय महिला दिवसाच्या निमित्ताने बराच काळ दुर्लक्षित राहिलेल्या १९७४ सालच्या पहिल्या प्रकाशित काळ्या स्त्रीवादाच्या जाहीरनाम्याची ओळख करून घेणे रास्त ठरेल.

गुलामांच्या मुक्तीसाठी योजना आखणाऱ्या हॅरीट ट्यूबमनचा गौरवशाली इतिहास जिवंत ठेवण्यासाठी त्यांच्या या योजनेतील 'कॉम्बाही नदी'चे नाव घेऊन 'कॉम्बाही रिव्हर कलेक्टिव्ह' नावाचा काळ्या स्त्रियांचा गट १९७० पासूनच कार्यरत होता. अनेक वर्षांच्या कृती व अभ्यासातून ह्या गटांनी १९७७ साली 'काळे स्त्रीवादी विधान' प्रकाशित केले. आंतरराष्ट्रीय महिला दिवसाच्या निमित्ताने ह्या विधानाचे संक्षिप्त भाषांतर आपल्यासमोर मांडत आहे.

काळ्या स्त्रीवादाचा जाहीरनामा
(A black Feminist Statement)
The Combahee River Collective

आम्ही काळ्या स्त्रीवादी स्त्रिया १९७४ पासून एकत्र भेटत होतो. त्यावेळी आम्ही आमच्या राजकारणांची नेमकी परिभाषा स्पष्ट करण्याचा प्रक्रियेत होतो. हे करत असतानाच आम्ही आमच्या गटामार्फत व इतर पुरोगामी संघटना व चळवळीशी युती करून राजकीय कामही करत होतो. ढोबळमानाने आमच्या सद्यस्थितीतील राजकारणाचे वर्णन द्यावयाचे झाले तर असे म्हणता येईल की, आम्ही सक्रिय पध्दतीने लिंगभेद, वर्ण, भिन्न लिंगवाद आणि वर्ग आधारित शोषणाचा विरोध करत आहोत. समाजातील या प्रमुख शोषणाच्या व्यवस्था एकमेकात गुंतलेल्या आहेत आणि या शोषणाचे एकात्म पध्दतीने विश्लेषण करणे हे आमचे कार्य आहे. या शोषणांच्या संयोगातूनच आमच्या दैनंदिन जीवनाची घडण घडविली गेली आहे. त्यामुळे काळ्या स्त्रियांना काळा स्त्रीवाद विकसित करणे ही तार्कीक राजकीय कृती वाटते. ह्यातूनच समाजातील बहुविध व एकाच वेळेस कार्यरत असणाऱ्या शोषणव्यवस्थांना काळ्या स्त्रिया तोंड देऊ शकतील.

या जाहीरनाम्यात आम्ही चार प्रमुख विषयांवर चर्चा करणार आहोत.

(१) समकालीन काळ्या स्त्रीवादाचा प्रारंभ (२) आमच्या विशिष्ट राजकारणाचे क्षेत्र (३) काळ्या स्त्रियांना संघटित करताना पुढे येणाऱ्या समस्या तसेच आमच्या गटाचा थोडक्यात इतिहास (४) काळ्या स्त्रीवादातील प्रमुख प्रश्न आणि कृती.

१) समकालीन काळ्या स्त्रीवादाचा प्रारंभ :-

काळ्या स्त्रीवादातील झालेल्या विकासाकडे पाहणाऱ्यां आमची पाळेमुळे आफ्रिकी, अमेरिकन स्त्रियांनी दिलेल्या सततच्या जन्ममरणाच्या लढ्यामध्ये आहेत हे आम्ही नमूद करू इच्छितो. गोऱ्या पुरुषसत्तेवर आधारलेली अमेरिकन राजकीय व्यवस्था काळ्या स्त्रियांना नकारात्मक पध्दतीने वागवते. या वागणुकीमागे आमचे

दोन शोषित म्हणजेच वर्णीय व लिंगभेद आधारित गटांचे सदस्यत्व होय. काळ्या स्त्रियांच्या इतिहासामध्ये अनेक उल्लेखनीय नावे आपण जाणतोच. सोजारनर टुथ, हॅरियट टुबमन, फ्रान्सिस हार्पर, इडा वेल्स, मेरि टेरेल ही नावे आपण जाणतो. तसेच आपल्याला ज्यांची नावे माहित नाहीत अशा हजारो स्त्रियांनी स्वतःच्या वर्णीय अस्मिता व लिंग अस्मितांच्या जाणवा जोपासून स्वतःचे व राजकीय लढ्याचे स्वरूपच बदलून टाकले. थोडक्यात, समकालीन काळा स्त्रीवाद हा त्यांनी दिलेला बलिदानाचा तसेच त्यांचा शौर्याचा व कर्तृत्वाचा परिणाम आहे. आमच्या अनेक आयाबहिर्णीच्या तसेच अगणित पिढ्यांच्या परिश्रमाची ही फलश्रुती आहे.

काळा स्त्रीवाद हा दुसऱ्या लाटेतील अमेरिकन स्त्रीवादाबरोबर १९६० च्या दशकात उदभवला, हे आता सर्वमान्य आहे. काळ्या व इतर तिसऱ्या जगातील तसेच कष्टकरी स्त्रियांनी स्त्रीवादी चळवळीत प्रारंभापासून भाग घेतलेला होता. पण चळवळीतील वर्णवादांमुळे तसेच उच्चभूवादांमुळे व चळवळीबाहेरील प्रतिगामी शक्तींमुळे या सहभागावर पडदा टाकला गेला. १९७३ मध्ये न्यूयॉर्क शहरातील काही काळ्या स्त्रीवाद्यांना स्वायत्त काळा स्त्रीवादी गट स्थापन करण्याची गरज वाटली. हा गट म्हणजे Natioanl Black Feminist Organization(NBFO)होय.

काळ्या स्त्रीवादी राजकारणाचा काळ्या मुक्ती चळवळीशी संबंध आहे. आमच्यापैकी अनेकजणी १९६० व १९७० च्या दशकातील या काळ्या मुक्ती चळवळींमध्ये सक्रिय होत्या. नागरी हक्क चळवळ, काळा राष्ट्रवाद, ब्लॅक पॅथरसारख्या चळवळीतून चळवळीच्या विचारप्रणाली, उद्दिष्टे व रणनीतीतून आमचे जीवन बदलले. आमच्या अनुभवामुळे या मुक्तिदायी चळवळींविषयी आमचा भ्रमनिरास झाला. गोऱ्या पुरुषी डाव्या चळवळींच्या आम्ही नेहमी परिघावरच राहिलो. त्यामुळे गोऱ्या स्त्रियांप्रमाणे फक्त लिंगभेदविरोधी राजकारण उभे करणे हा आमचा मर्यादित हेतू नसून वर्णभेदविरोधीही राजकारण उभे करणे आमची गरज आहे. म्हणजेच आमचे राजकारण हे गोऱ्या स्त्रियांपेक्षा तसेच काळ्या व गोऱ्या पुरुषांच्या राजकारणापेक्षा वेगळे आहे.

काळ्या स्त्रीवादाच्या या प्रारंभामध्ये व्यक्तिगत अनुभवाचाही वाटा आहे. काळ्या स्त्रियांच्या व्यक्तिगत आयुष्यात त्यांना येणाऱ्या तथाकथित व्यक्तिगत अनुभवांच्या राजकीय जाणिवेतून काळा स्त्रीवाद उभा राहिला. स्वतःला काळ्या स्त्रीवादी व म्हणवून घेणाऱ्या व तसेच स्वतःला काळ्या स्त्रीवादी न म्हणणाऱ्या असंख्य काळ्या स्त्रियांना लिंगभेदावर आधारित शोषणाला दररोज तोंड द्यावे लागते. बालपणीच घरातील मुलांपेक्षा आपण वेगळे आहोत व आपल्याला वेगळी वागणूक मिळते हे

आमच्या लक्षात आले होते. उदा.आम्हाला नेहमीच गप्प बस असे सांगितले जाई, तेव्हा ते स्त्रीसुलभ स्वभावाला शोभेसे आहे असे सांगितले जाई. गोऱ्या लोकांच्या डोळ्यांनाही ते कमी त्रासदायक असते असे सांगितले जाई. तरुणपणी पुरुषांकडून असलेल्या शारीरिक व लैंगिक धोक्याची जाणीव आम्हाला झाली, पण हे सगळं आपल्या जीवनात होतंय हे कळत असून सुध्दा या सगळ्यांचे विश्लेषण करण्याची पध्दती आमच्याकडे नव्हती.

वर्णभेदविरोधी राजकारण व दैनंदिन जीवनातील वर्णभेद यांनी आमचे जीवन इतके व्यापून गेलेले आहे की, काळ्या स्त्रिया म्हणून स्वतःच्या विशिष्ट अनुभवांकडे पाहणे कठीण जाते. प्रथमच स्त्रीवादी जाणीव झाल्यानंतर लिंगभेदाचे राजकारण, पुरुषसत्ता इ. घटकांबद्दल बोलताना अनेक काळ्या स्त्रीवाद्यांना झपाटल्यासारखे झाले होते. जाणीव जागृतीच्या प्रक्रियेत एकमेकींशी बोलताना, जीवन अनुभव सांगताना सर्वांच्या अनुभवातील साम्य आमच्या लक्षात यायला लागले व या अनुभवाच्या आधारावर आपण राजकारण उभे करू शकतो व त्यातून आपले जीवन तर बदलेलच, पण समाजातले शोषणही संपुष्टात येईल असे वाटू लागले.

या आमच्या विचारांच्या विकासामध्ये सद्यस्थितीतील काळ्या लोकांचे आर्थिक व राजकीय स्थानही कारणीभूत ठरले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर काळ्या तरुण-तरुणींची एक पिढी शिक्षण व रोजगाराच्या क्षेत्रातील काही संधीचा उपयोग करू शकली. अमेरिकन भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेशी तळागाळाशी असलो तरी आमच्यातील मूठभर लोकांना का होईना शिक्षणाचा व रोजगार संधीचा वापर आमच्या शोषणाचा अंत करण्यासाठी करता येऊ लागला.

वर्णविरोधी व लिंगभेदविरोधी भूमिकांचा संयोग झाला पाहिजे या विचारातून आम्ही एकत्र आलो व जसजसा आमच्या राजकारणाचा विकास झाला तसा भांडवलशाहीतील आर्थिक शोषणावर तसेच समाजातील सक्तीच्या भिन्न लिंगवादावर भूमिका घेऊ शकलो.

२) आमच्या विशिष्ट राजकारणाचे क्षेत्र :-

आमचे राजकारण उद्भवले ते आमच्या काही विश्वासातून. काळ्या स्त्रिया या अंतर्भूतरित्या मूल्यवान आहेत आणि आमची मुक्ती ही एक गरज आहे, इतर कुणाच्या मुक्तीचे शेटूट नाही हा आमचा विश्वास आहे. हा आमचा विश्वास वरकरणी फारच सोपा व सरळ वाटेल, पण आजपर्यंत कुठल्याही प्रगतशील, पुरोगामी चळवळीने आमच्या विशिष्ट शोषणाकडे लक्ष दिले नाही किंवा प्राधान्यही दिले नाही. पुनःपुन्हा आमच्याबद्दल साचेबंद कल्पनाच पुढे येत गेल्या. आमच्या मते फक्त

आम्हीच सातत्याने आमच्या मुक्तीसाठी लढू शकतो. इतर कुणालाच आमची इतकी पर्वा नाही. म्हणून आमच्या राजकारणाचा प्रारंभ हा आमच्या मनात असलेल्या स्वतःबद्दलच्या, आमच्या बहिर्णीबद्दलच्या व समुहाबद्दलच्या प्रेमातून होतो. या विश्वासांमुळेच आम्ही सातत्याने या प्रश्नावर काम करून लढा देऊ शकतो. या आमच्या स्वतःच्या शोषणावर लक्ष केंद्रित करण्याच्या संकल्पनेला आम्ही अस्मितेचे राजकारण म्हणतो. आम्हाला देवीपद किंवा राणीपद जसे नको तसेच इतरांच्या दहा पावले मागे चालण्याची आमची तयारी नाही. मनुष्य म्हणून ओळखले जाणे हे आमच्या मते पुरेसे आहे.

पुरुषप्रधान समाजात लिंगभेदाचे राजकारण हे काळ्या स्त्रियांच्या जीवनात वर्गीय राजकारणा एवढेच व्यापक असते. वास्तवात वर्ग, वर्ण, व लिंगभेद आधारित शोषण वेगवेगळे काढणे कठीण जाते. कारण या तिन्हीचा अनुभव एकत्रितरित्याच आम्ही घेत असतो. त्यामुळे कुठलेही शोषण हे फक्त वर्णभेद आधारित किंवा लिंगभेद आधारित नसते. उदा. गोऱ्या पुरुषांनी काळ्या स्त्रियांवर राजकीय हत्यार म्हणून बलात्कार करण्याचे जे प्रकार घडले ते फक्त वर्णभेद आधारित होते असे म्हणणे जसे चूक ठरेल तसेच लिंगभेद आधारित होते असे म्हणणेही चूक ठरेल.

आम्ही स्त्रीवादी आहोत तसेच काहीजणी समलिंगीवादी असलो तरी पुरोगामी काळ्या पुरुषांबरोबर एकजूट करणे आम्हाला पटते. गोऱ्या स्त्रियांप्रमाणे पुरुषांपासून पूर्ण स्वायत्तता मागणे आमचा हेतू नाही. वर्णभेदाच्या राजकारणाच्या विरोधात आमच्या पुरुषांबरोबर एकजूट करणे ही आमची गरज आहे. अशी गरज गोऱ्या स्त्रियांना भासत नाही. म्हणजेच थोडक्यात, आम्ही काळ्या पुरुषांच्या बरोबरीने वर्णवादाच्या विरोधात लढतो व लिंगभेदाच्या मुद्यावर त्याच वेळी काळ्या पुरुषांच्या विरोधात लढतो.

सर्व शोषितांच्या मुक्तीसाठी भांडवलशाही, साम्राज्यवाद व पुरुषसत्ताक राजकीय अर्थकारणाच्या विरोधात उभे राहावे लागणार याची आम्हाला जाणीव आहे. सर्व भौतिक साधनसामग्रीचे समान वाटप झाले पाहिजे असा आमचा आग्रह आहे. म्हणून आम्ही समाजवादी आहोत; पण वर्णवादविरोधी व स्त्रीवादी भूमिका न घेता झालेली समाजवादी क्रांती आम्हाला मुक्त करू शकणार नाही. काळ्या स्त्रियांच्या विशिष्ट वर्गीय स्थानाबद्दल विश्लेषण करणे आम्हाला गरजेचे वाटते. काळ्या स्त्रिया श्रमव्यवस्थेच्या परिघावर आहेत. आमच्यातल्या काहीजणींना प्रतिकात्मक पध्दतीने पांढरपेशा व व्यावसायिक क्षेत्रात घेतले जाते. जर वर्गीय स्थान समजून घ्यायचे असेल तर कामाच्या ठिकाणी व्यक्ती वर्णहीन, लिंगहीन

कामगार नसतात हे लक्षात घ्यावे लागेल. आर्थिक जीवनात वर्णीय व लिंगभेद आधारित शोषण हे परिणामकारक घटक असतात. मार्क्सच्या सैध्दांतिक मांडणीशी आमचे एक मत असले तरी हे विश्लेषण काळ्या स्त्रियांच्या विशिष्ट आर्थिक परिस्थितीचे विश्लेषण करण्यासाठी विकसित केले पाहिजे असे आम्हाला वाटते.

‘जे जे खाजगी ते ते राजकीय’ या स्त्रीवादी तत्त्वाने महत्त्वाचे राजकीय योगदान देऊन या विश्लेषण पध्दतीला अधिक व्यापक बनवले आहे. व्यक्तीगत अनुभवांकडे बघताना अनेक आजपर्यंत न जाणलेले मुद्दे पुढे आले व काळ्या स्त्रियांच्या जीवनातील शोषणाचे अनेक पदर समोर आले. याचेच एक उदाहरण म्हणजे आमच्या काही जाणीव जागृतीच्या सभानंतर आमच्या बौध्दिक अभिव्यक्तीबद्दल काळ्या पुरुषांनी केलेली वक्तव्ये आम्ही तपासून पाहिली. आमच्या सारख्या स्त्रियांना ‘अतिहुशार’, ‘कुरूप’ असे लेबल लावले गेले. म्हणजे काळ्या व गोऱ्या समाजात काळ्या स्त्रीविचारवंतांच्या विरोधातच भूमिका घेतली गेली. पण म्हणून आम्ही संपूर्णतः वेगळे किंवा स्वायत्त होण्याची तसेच समलिंगीवादावर आधारलेली स्वायत्ततेची भूमिका घेतली नाही. ही भूमिका आमच्या मते राजकीय दृष्ट्या चुकीची आहे. विभक्त राजकारणामुळे अनेक काळे पुरुष, स्त्रिया व मुले आपल्या राजकारणातून बाहेर फेकले जातात. ‘पुरुषीपण’ हे काहीतरी जैविक आहे, असे आम्हाला वाटत नाही. पुरुषत्व हे जैविकतेने ठरते, असे मानणे आम्हाला धोकादायक ठरते.

३) काळ्या स्त्रियांना संघटित करताना पुढे येणाऱ्या समस्या तसेच आमच्या गटाचा थोडक्यात इतिहास :-

आम्ही काळा स्त्रीवादी गट स्थापन केल्यानंतर काही बाबतीत आनंद तर काही बाबतीत दुःख वाट्याला आले. काही मुद्यांवरती विजय प्राप्त झाला तर इतर बाबतीत नैराश्य वाटू लागले. काळ्या स्त्रीवादी प्रश्नांवर स्त्रियांना संघटित करणे कठीण काम आहे हे आमच्या लक्षात आले. मग आम्ही वाटेत येणाऱ्या अडथळ्यांचा नेमका शोध घेऊन नेमक्या वाटा कशा शोधायच्या यावर लक्ष केंद्रित केले. या उविभागात आम्ही तोंड दिलेल्या समस्यांवर भाष्य करताना आमच्या संघटनेच्या प्रवासातील काही टप्पे मांडत आहोत.

आम्ही एकाचवेळेस एखाद दुसऱ्या प्रश्नावर लढा देत नसून अतिशय व्यापक शोषण व्यवस्थांशी लढत आहोत. आमच्या राजकीय कामातील ही प्रमुख समस्या आहे. आमच्याकडे वर्णीय, लिंगभावात्मक, वर्गीय सुविधा नाहीत. तसेच साधनसामुग्री व सत्ताही आमच्याकडे नाही. पुन्हा ‘काळीबाई’ असण्यातून येणारे

मानसिक ताणतणावर हेही राजकीय जाणीव जागृतीच्या कामात अडथळे म्हणून उभे राहतात. वर्णवादी लिंगभाव विषमतेवर आधारित समाजात काळ्या स्त्रीच्या मानसिकतेचे अवमूल्यन केले जाते. तरी या परिस्थितीला तोंड देऊन आमची स्वतःची व सर्व काळ्या स्त्रियांची परिस्थिती आम्ही बदलू इच्छितो.

मिशेल वॉलेस यांनी ‘काळ्या स्त्रीवाद्यांचा भगिनीभावाचा शोध’ A black feminist's search for sisterhood या लेखात म्हटले आहे, ‘‘आम्ही स्त्रिया म्हणून जगताना काळे म्हणूनही जगत असतो व स्त्रीवादी म्हणून जगत असतो आणि म्हणून अनेकदा थबकल्यासारखे होते. कारण स्वायत्तपणे काम करण्यासाठी अजूनही सामाजिक परिस्थिती म्हणावी तशी पोषक नाही. आम्ही सर्वात तळाला असल्याने जे आजपर्यंत घडले नाही ते आम्हाला करावे लागणार आहे.’’ वॉलेस निराशावादी नसून काळ्या स्त्रीवाद्यांच्या परिस्थितीची वास्तववादी मांडणी करतात. समाजात सर्वच बाबतीत आम्हाला एकटेपणा सोसावा लागतो. कारण समाजाने आम्हाला परिघावरच ठेवले आहे; पण या तळागाळातील स्थानावरून आम्ही सरळ क्रांतिकारी उडी घेऊ शकतो. कारण काळ्या स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणे म्हणजे सर्वांच्याच स्वातंत्र्यासाठी लढणे! आम्हाला स्वातंत्र मिळायचे असेल समाजातील सर्वच शोषण व्यवस्थांना संपुष्टात आणावे लागले.

आमच्या काळ्या लोकांनाही स्त्रीवाद धोकादायक वाटतो. कारण आम्ही गृहीत धरलेल्या जीवनातील अनेक गोंष्टीना स्त्रीवाद प्रश्न विचारतो. लिंगभावावर आधारित सत्तासंबंध आम्ही आजपर्यंत गृहित धरले. काळ्या राष्ट्रवादी पुस्तिकांमध्ये १९७० साली खालील मुद्यांचे प्रतिपादन केले गेले. ‘‘आमच्या समजुती प्रमाणे परंपरेनुसार पुरुष हा घराचा मालक. तो घराचा आणि राष्ट्राचा नेता आहे. कारण त्याचे ज्ञान, त्याच्या जाणिवा अधिक व्यापक आहेत. स्त्रियांना पुरुषांसारखे कर्तृत्व नाही. त्यांचा स्वभाव व कार्य भिन्न आहे. स्त्री-पुरुष समानता अमूर्त जगातही शक्य नाही. एक पुरुषाची दुसऱ्या पुरुषाशी समानता नाही. कारण क्षमता, अनुभव यांच्यामध्ये भेद आहे. स्त्री-पुरुषांचे मूल्य हे सोऱ्या-चांदी प्रमाणे आहे. स्त्री-पुरुष एकमेकांना पुरक आहेत. कारण स्त्री व पुरुषाशिवाय कुटुंब उभे राहू शकत नाही. जीवनाच्या विकासाठी दोघे गरजेचे आहेत.’’

बहुतांशी काळ्या स्त्रियांच्या भौतिक जीवनातील परिस्थिती ही त्यांना आर्थिक व लैंगिक संबंधाना मोडू देण्यास पुरक नसते. अनेक काळ्या स्त्रियांना वर्णवाद व स्त्री-पुरुष विषमतेचे उत्तम ज्ञान असते; पण दैनंदिन जीवनातील अडचणींमुळे त्या धोका पत्करू शकत नाहीत.

काळ्या पुरुषांची स्त्रीवादावरची प्रतिक्रिया ही नकारात्मक आहे. काळ्या स्त्रिया आपल्या गरजांना केंद्रस्थानी ठेवून संघटन उभे करतील याची त्यांना भीती वाटते. यामुळे कष्टाळू चळवळीतील साथी तर ते गमावतीलच; पण दैनंदिन जीवनातील गृहीत धरलेली स्त्री-पुरुष विषमता अमान्य करून सवयी बदलाव्या लागतील याचीही त्यांना भीती वाटते. मग ते काळ्या स्त्रीवादी, काळी चळवळ मोडत आहेत असा आरोप करतात आणि काळ्या स्त्रीवाद्यांना स्वायत्त काळ्या चळवळीच्या विकासातील अडथळा बनतात.

अशा परिस्थितीतही शेकडो काळ्या स्त्रिया वेगवेगळ्या वेळी गेल्या तीन वर्षात आमच्या गटांशी संलग्न होऊन कार्यरत असलेल्या दिसल्या. यातील अनेकींना अशा संघटनेतून अनेक गोष्टी शक्य होतील असेही वाटले.

१९७४ मध्ये आम्ही भेटू लागलो तेव्हा NBFO ची पहिलीच प्रादेशिक सभा पार पडली होती. आमच्याकडे संघटनात्मक युक्ती नव्हती तसेच विशिष्ट लक्ष्यही नव्हते. मधे अनेक महिने आम्ही भेटलोही नाही आणि मग वर्षाअंती भेटून तीव्र जाणीव जागृती सुरु केली. अनेक वर्षांनंतर आम्ही एकमेकींना भेटलो असे वाटत होते. अजूनही आम्ही राजकीय कामाला सुरुवात केलेली नव्हती. व्यक्तिगत पातळीवर आमच्या काहीजणी समलिंगी राजकारणात सहभागी होत्या, तर काही जणी गर्भपाताच्या हक्काबाबत काम करत होत्या. काही जणी तिसऱ्या जगातील स्त्रियांच्या आंतरराष्ट्रीय दिवसाच्या कार्यक्रमांमध्ये गुंतलेल्या होत्या. काही महिन्यांनी सभासदांची संख्या कमी झाली. मागे राहिलेल्या सदस्यांनी मारहाण सोसत असलेल्या स्त्रियांसाठी आधार केंद्र सुरु करण्याचा शक्यतांवर चर्चा सुरु केली. याच काळात NBFO चा मध्यमवर्गीय विचार न पटल्यामुळे, त्यांच्याजवळ स्पष्ट राजकीय भूमिका नसल्यामुळे आम्ही स्वायत्त गट स्थापन केला. या काळात अनेक समाजवादी स्त्रीवाद्यांनी आमच्याशी संपर्क साधला व आम्हाला त्यांच्या राष्ट्रीय सभेला निमंत्रित केले. त्यांची विचारप्रणाली मर्यादित असली तरी त्यातून आम्हाला आर्थिक परिस्थिती कशी समजून घ्यायची, त्याचे विश्लेषण कसे करायचे हे समजू लागले.

काही महिन्यांनी सोडून गेलेल्या सदस्य परत आल्या. पुन्हा काही काळ निष्क्रिय पध्दतीने पुढे सरकला. गटांतर्गत काही मतभेद पुढे येऊ लागले. काही काळ हे मतभेद लैंगिकतेवर आधारित आहेत, असे वाटले; पण पुढे ते वर्गीय व राजकीय भूमिकांशी निगडित असल्याचे लक्षात आले. काही महिन्यांनी आमच्यातील काही-जणींना राजकीय काम करण्याची गरज भासू लागली. पण फक्त जाणीव जागृतीचे

काम करून चालणार नाही किंवा फक्त भावनिक मदत करणारा गट म्हणून काम करुनही उपयुक्त ठरणार नाही, असे वादू लागले. १९७६ च्या सुरुवातीला आमच्यातील काहीजणींनी राजकीय काम करणे पटले नाही म्हणून त्यांनी सभांना येणे बंद केले.

याच काळात काही नवीन सदस्य गटात आल्या व आम्ही अभ्यासवर्ग सुरु करण्याचे ठरवले. या अभ्यासवर्गातून काळे स्त्रीवादी प्रकाशन सुरु करण्याचे ठरवले. याच काळात आम्ही चिंतनाला भरपूर वेळ देऊन राजकीय मुद्यांवर उलटसुलट चर्चा केली. आमच्यातील मतभेद तपासून पाहिले. सध्या आम्ही काळे स्त्रीवादी लिखाण एकत्र करत आहोत. अशा लिखाणातूनच आमच्या राजकारणाचे वास्तव इतर काळ्या स्त्रियांपर्यंत आम्ही पोहचवू शकू असे वाटते. अनेक काळ्या स्त्रीवादी एकेकट्या वावरत आहेत. आमच्या गटाचा जीवही छोटा आहे. आमच्याकडे लिहण्याची, छापण्याची क्षमता आहे. म्हणून आम्ही या प्रकारचे प्रकल्प हाती घेत आहोत. अन्य स्त्रीवाद्यांना संघटीत करण्यासाठी हे प्रकल्प साधनमात्र आहेत. इतर गटांशी युती करून आमचे राजकीय काम चालूच आहे.

४) काळ्या स्त्रीवादातील प्रमुख प्रश्न आणि कृती :-

आम्ही एकत्र बसून बोलल्यानंतर काही प्रमुख मुद्दे आम्ही वेगळे काढले व त्यातील काळ्या स्त्रियांकरीता महत्त्वाचे असलेले मुद्दे आम्ही अधोरेखित केले. आमचे राजकारण व्यापक असल्यामुळे आम्हाला सर्व स्त्रिया, तिसऱ्या जगातील जनता व कष्टकरी जनता यांच्याशी जोडूनच काम करायचे आहे. वर्ण, लिंग व वर्ग यांच्या गुंतागुंतीवर आधारित शोषणाच्या विरोधात लढे उभे करण्यामध्ये आम्हाला विशेष रस आहे. उदा. एखाद्या तिसऱ्या जगातील स्त्रियांना काम देणाऱ्या कारखान्यामध्ये संघटन उभे करण्यास आम्ही प्राधान्य देऊ किंवा तिसऱ्या जगातील लोकांच्या आरोग्याच्या प्रश्नावर मोर्चे काढून किंवा स्थानिक पातळीवर बलात्कारित स्त्रियांसाठी केंद्र उभे करण्यासारखे काम भरपूर आहे.

आमच्यातील अनेकजणींनी कुटुंबनियोजनामार्फत होणारी हिंसा, गर्भपाताचा हक्क, मारहाण, बलात्कार, आरोग्य या प्रश्नांवर पूर्वी काम केलेले आहे. महाविद्यालयात असताना काळ्या स्त्रीवादावरील काही कार्यशाळांमध्ये आमचा सहभाग राहिला आहे. आता गोऱ्या स्त्रियांच्या चळवळीतील वर्णवादावर आम्हाला राजकीय भूमिका घ्यायची आहे. गोऱ्या स्त्रियांनी स्वतःची वर्णवादी भूमिका तपासून पाहण्यासाठी फारसे प्रयत्न केलेले नाहीत. काळ्यांच्या इतिहासाचा व संस्कृतीचा

वरवर अभ्यास केल्याचे ते भासवतात. गोऱ्या स्त्रियांच्या चळवळीतील वर्णवाद नष्ट करणे हे गोऱ्या स्त्रियांचे काम आहे; पण याबद्दल आम्ही बोलत राहणार आणि त्यांचे उत्तरदायित्व अधोरेखित करत राहणार.

आमच्या राजकीय कृतीमध्ये लक्ष्य महत्त्वाचे असले तरी वापरल्या जाणाऱ्या साधनांनाही आमच्या मते, महत्त्व आहे. अनेकदा राजकीय उद्दिष्टांसाठी तोडफोड केली गेली. या हिंसेला आम्ही स्त्रीवादी म्हणून विरोध करतो. सामूहिक प्रक्रियेवर आणि सत्तेच्या समान वाटपावर आमचा विश्वास आहे. आमच्या स्वतःच्या राजकारणावरही सतत चिकित्सात्मक भाष्य करणे आम्हाला गरजेचे वाटते. काळ्या स्त्रीवादी म्हणून आम्हाला क्रांतिकारी भूमिका बजावयाची आहे हे आम्ही जाणतो. त्यासाठी जन्मभर काम करावे लागणार. हे काम करण्यास व संघर्ष देण्यास आम्ही तयार आहोत.

(मासिक सत्यशोधक संघटक, मार्च, २००४)

दुसऱ्या लाटेतील काळा स्त्रीवाद

१९७० च्या दशकात प्रकाशित झालेला काळ्या स्त्रीवादाचा पहिला जाहिरनामा आपण गेल्या प्रकरणात वाचला. १९६० च्या दशकात जगभरच नव्या डाव्या चळवळीनी जोर धरलेला होता. अमेरिकेतही लोकशाही समाजवादी विद्यार्थी तसेच काळ्यांच्या नागरी हक्कासाठीच्या व मुक्तीच्या चळवळींची लाट उसळलेली होती. ह्या चळवळींमध्ये कार्यरत असलेल्या स्त्रियांनी स्त्री-पुरुष विषमतेचा प्रश्न उभा करून चळवळींना नवे वळण दिले. १९७० च्या दशकातील ह्या स्त्रीवादी विचार व व्यवहाराने सामाजिक चळवळींसमोर मूलभूत आव्हाने उभी केली. म्हणूनच ह्या काळाला स्त्री चळवळीच्या दुसऱ्या लाटेचा काळ असे संबोधले जाते. १९७०-१९८५ ह्या दुसऱ्या लाटेच्या काळाची व कामगिरीची चिकित्सा करणारे अनेक अभ्यास प्रकाशित झालेले आहेत. दुसऱ्या लाटेतील सर्व सहभागी स्त्रिया गोऱ्याच होत्या असे गृहीत धरून बहुतांशी अभ्यासकांनी ह्या लाटेतील राजकीय भूमिकांचे सरळसोटपणे उदारमतवादी व स्त्रीमुक्तीवादी असे दोनच गट पाडलेले दिसतात. वास्तवतः वर्ण व वर्ग आधारित विषमतेच्या भिन्न अनुभवांनुसार व स्त्रियांचा सहभाग असलेल्या मूळ चळवळीने स्त्रीमुक्तीच्या विचाराला व कृतीला दिलेल्या प्रतिसादानुसार तसेच तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचे तारतम्य लक्षात घेऊन वेगवेगळे स्त्रीवादी विचार प्रवाह या काळात विकसित झाले. जहाल, मार्क्सवादी, समाजवादी स्त्रीवादा बरोबरच अनेक काळे स्त्रीवादी विचारप्रवाह ह्याच काळात विकसित झाले हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे. ह्या प्रवाहांमध्ये जसे ताणतणाव/वाद होते. तसेच देवाण-घेवाण व कार्यक्रम पातळीवर सहकार्यही होते. नव्याने उगम पावलेल्या ह्या स्त्री चळवळीतील कार्यकर्त्यांनी डाव्या व नागरी हक्क चळवळीत अनेक वर्षे कामे केलेली होती. त्यांना संघटना बांधणीचे व वैचारिक प्रशिक्षण ह्या चळवळींमधील सक्रिय सहभागातून मिळालेले होते. तेव्हा स्वायत्त होण्याची प्रक्रिया ही एक घाव-दोन तुकडे पध्दतीने झाली नाही. गोऱ्या व काळ्या स्त्रियांच्या स्वायत्त स्त्रीवादी संघटना स्थापनेची प्रक्रिया गुंतागुंतीची होती. काही स्त्रियांनी डाव्या व नागरी हक्क चळवळीत राहूनच स्त्रीप्रश्न लावून धरण्याचा मार्ग स्विकारला तर इतरांनी स्त्रीप्रश्नाला मिळालेला नकारात्मक प्रतिसाद लक्षात घेऊन स्वायत्ततेचा आग्रह धरला. काळ्या

स्त्रियांकरिता हा प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचा होता. स्वायत्ततेचा आग्रह धरल्याने आपल्या वर्णविरोधी लढ्याची पिछेहाट तर नाही ना? हा प्रश्न त्यांना सतत भेडसावणारा होता. म्हणूनच वर्णविरोधी राजकीय भूमिकांशी बांधिलकी कायम ठेऊनच त्यांनी स्त्रीवादाच्या नव्या दिशा विकसित केल्या. दुसऱ्या लाटेतील काळ्या स्त्रीवादाच्या उगमाचा हा प्रवास आपण पाहणार आहोत.

१९७० च्या दशकात भांडवलशाही व्यवस्थेची चिकित्सा करणाऱ्या तसेच साम्यवादी हुकूमशाहीवरही कोरडे ओढणाऱ्या लोकशाही समाजवादी क्रांतीचे स्वप्न पाहणाऱ्या अनेक नव्या डाव्या चळवळींचा उगम झाला. अमेरिकन सरकारने बेतून दिलेल्या उदारमतवादी स्त्री संघटनांची चौकट अमान्य असलेल्या अनेक तरुण विद्यार्थिनी व प्राध्यापक स्त्रिया ह्या नव्या डाव्या चळवळीत सामील झाल्या. १९६४ साली हेडन व किंग नावाच्या दोन गोऱ्या कार्यकर्त्या स्त्रियांनी चळवळीतील स्त्रियांच्या दुय्यम स्थानाबद्दल एक निनावी लेख छापून चळवळीतील सर्व कार्यकर्त्यांना वाटला. ह्या लेखात त्यांनी स्त्रियांच्या व काळ्यांच्या दुय्यमत्वातील साम्य अधोरोखित केले. ह्या लेखाच्या निमित्ताने नव्या डाव्या चळवळीतील स्त्रियांमध्ये चर्चा व सभा होऊ लागल्या. ह्या सभामधून प्रामुख्याने तीन प्रश्न पुढे येत होते. पुरोगामी चळवळीतही स्त्रियांच्या वाट्याला येणारी घरगुती कामे, त्यांचे होणारे लैंगिक शोषण व सार्वजनिक नेतृत्वापासून त्यांची वंचितता ह्या मुद्यांवर चर्चा होऊ लागली. प्रमुखप्रवाही भांडवलशाही समाजाला विरोध करून पर्यायी जीवनमार्ग स्विकारणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी गृहीत धरलेल्या पुरुषसत्तेला ह्या स्त्रिया आव्हान देत होत्या. त्यांनी अधोरेखित केलेल प्रश्न 'खाजगी' नसून 'राजकीय' असल्याचा दावा त्यांनी केला. ह्या प्रश्नाला अशी वाचा फोडल्यानंतर व्यवहाराच्या पातळीवर काही स्त्री कार्यकर्त्यांनी क्रांतिकारी चळवळीत राहूनच स्त्रियांनी वेगळी सभा स्थापन करून स्त्रीमुक्तीचा कार्यक्रम चळवळीच्या कार्यक्रमपत्रिकेवर आणण्याचा मार्ग स्विकारला तर इतर स्त्रियांनी स्वायत्त स्त्री संघटना स्थापन करून स्त्रीमुक्तीसाठी जाणीव जागृती करण्याचा मार्ग अवलंबला. काळ्यांच्या व स्त्रियांच्या दुय्यमत्वातील साम्य अधोरेखित करताना काळ्या स्त्रियांचे प्रश्न पुन्हा एकदा अदृश्यच राहिले. नागरी हक्क चळवळीतील काळ्या स्त्रियांनी ह्या बाबतीत घेतलेली भूमिका महत्त्वाची आहे.

१९५० च्या दशकात अमेरिकेच्या घटनेने काळ्यांना दिलेल्या नागरिकत्वाच्या हक्कांच्या कायदेशीर अंमलबजावणीसाठी नागरी हक्क चळवळीची सुरुवात झाली. शैक्षणिक व इतर सार्वजनिक संस्थामधून काळ्यांना मिळणाऱ्या विषम वागणूकीच्या विरोधात मोर्चे, धरणे धरण्याचे अनेक उपक्रम ह्या चळवळीने

राबवले. डॉ.मार्टिन ल्यूथर किंग (ज्युनियर) यांच्या नेतृत्वाखाली नागरी असहकार आणि आहिंसेच्या मार्गाने जाणाऱ्या ह्या चळवळीने वेग धरला. १९५० ते ६० च्या दशकात काळ्या स्त्रियांनी स्थानिक पातळीवरील संघटनांमधून महत्त्वाचे कार्य बजावलेले होते. ह्या काळातील नागरी हक्क चळवळीचे नेतृत्व प्रामुख्याने काळ्या पुरुषांनी केले हे खरे असले तरी स्थानिक व राष्ट्रीय पातळी वरील संघटनांमध्ये संपर्क प्रस्थापित करण्याची कामे स्त्रियांनी केली. ह्या स्त्रियांना 'bridge leaders' (सेतू बांधणाऱ्या नेत्या) म्हणून संबोधले जात असे. विषम वागणूकीच्या विरोधात सार्वजनिक सेवा व संस्थांवर पुकारलेल्या असहकार आंदोलनामध्ये तसेच काळ्या मतदारांच्या याद्या तयार करण्याच्या उपक्रमांमध्ये काळ्या स्त्रियांच्या पुढाकार होता. चळवळीतील परंपरागत स्त्रियांनी कामे (स्वयंपाक, जाहिरनाम्याचे टाईपिंग/पत्र लिहिणे/टाकणे) करूनच असहकार चळवळीचे नेतृत्वही ह्या नागरी हक्क चळवळीतील स्त्रिया करत होत्या.

१९६० च्या दशकात नागरी हक्क चळवळीतील संघटनांच्या सदस्यांचे व मागण्यांचे स्वरूप बदलले. ह्या दशकात आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांची मागणी करणाऱ्या जहाल काळ्या संघटनांचा उगम झाला. ह्या चळवळीचा जनाधार दक्षिणेतील राज्यांकडून उत्तरेकडे स्थलांतरित झाला व चळवळीचे नेतृत्व तरुण विद्यार्थी वर्गाकडे हस्तांतरित झाले. ह्या चळवळीने काळ्यांच्या संस्कृतीचे गौरवीकरण करणारा 'black power' (काळेपणाची ताकद) व 'black nationalism' (काळ्यांचा सांस्कृतिक राष्ट्रवाद) चा विचार मांडला. ह्या चळवळीतील अनेक संघटनांनी स्त्रियांच्या योगदानाबद्दल तसेच मुक्ती चळवळीतील भूमिकेबद्दल मौन बाळगले. काळ्यांच्या सांस्कृतिक राष्ट्रवादाची भूमिका मांडणाऱ्यांनी तर काळ्या स्त्रियांनी गृहिणीपद स्विकारून पुरुषांना सार्वजनिक क्षेत्रात आपले पुरुषत्व सिद्ध करू द्यावे अशी मागणी केली. ह्या नव्यानेच उगम पावलेल्या 'काळ्या पुरुषी' भूमिकांची चिकित्सा करताना त्या काळातील व्यापक राजकीय संदर्भ लक्षात घेणे गरजेचे आहे. अमेरिकन अभ्यासकांनी व राज्यव्यवस्थेने काळ्या समूहांमध्ये मातृसत्ताक कुटुंबपद्धती कायम असल्याचा दावा केलेला होता. 'कमकुवत काळे पुरुष' व 'कर्तबगार वर्चस्व गाजवणाऱ्या काळ्या स्त्रिया' अशा साचेबंध प्रतिमा रुढ करण्यात आल्या. १९६५ साली तर अमेरिकन सरकारने प्रसिद्ध केलेल्या मॉयनीहेन रिपोर्ट मार्फत काळ्यांच्या कुटुंब पद्धतीला मातृसत्ताक व अयोग्य ठरवण्यात आले. ह्या कुटुंबपद्धतीमुळेच ह्या समूहाची आर्थिक प्रगती खुंटली असल्याचा आरोप ह्या अहवालामार्फत करण्यात आला. काळ्या राष्ट्रावादी चळवळींनी ह्या वर्णवादी

अहवालाचा धिक्कार करताना पितृसत्ताक कुटुंबव्यवस्थेच्या संस्थीकरणाचा आग्रह धरला. काळ्या स्त्रियांनी गर्भ निरोधकांचा अवलंब न करता काळ्यांची लोकसंख्या वाढवावी व गृहिणीपद व मातृत्व सांभाळावे असे मत चळवळीने मांडले. काळ्या समूहामध्ये नगण्य असलेल्या औरस-अनौरस संततीच्या प्रश्नाला महत्व प्राप्त झाले. परंपरागत गृहिणी व मातेची भूमिका न बजावणाऱ्या काळ्या स्त्रियांना वर्णवादाचे हस्तक ठरवण्यात आले. चळवळीतील काळ्या स्त्रियांनी ह्या प्रतिगामी दृष्टीकोणाचा विरोध केला. मॉयनिहेन अहवाल मार्फत काळ्यांच्या कुटुंब व्यवस्थेला मातृसत्ताक व आयोज्य ठरवण्याच्या भूमिकेमागे दडलेला वर्णवाद, पुरुषसत्ता व भांडवली शोषणव्यवस्थेचा चेहरा त्यांनी अधोरेखित केला. काळ्यांच्या मुक्ती चळवळीला पुरुषसत्ताक व भांडवली व्यवस्थेच्या विरोधातही भूमिका घेणे गरजेचे आहे असे चळवळीतील काळ्या स्त्रियांनी प्रतिपादन केले. पॅट्रिशिया रॉबिन्सन सारख्यांनी काळ्या मुक्ती चळवळीच्या नेतृत्वावर प्रखर टीका केली. काळ्या स्त्रियांना गृहिणीपद भूषवायला सांगणारी त्यांची भूमिका मध्यमवर्गीय असल्याचा दावा त्यांनी केला. शतकानुशतके सार्वजनिक क्षेत्रात काबाडकष्ट करणाऱ्या काळ्या स्त्रियांच्या वास्तवाबद्दल, त्यांच्या अज्ञानाबद्दल त्यांनी खेद व्यक्त केला. रॉबिन्सन ह्यांनी काळ्या समाजासाठी असलेले वर्गीय संघर्षांचे महत्त्व स्पष्ट केले.

१९६८ साली काही स्त्रियांनी Third World Women's Alliance (तिसऱ्या जगातील स्त्रियांची युती) नावाची संघटना स्थापन केली. वर्ण, वर्ग, व स्त्रीदास्याच्या विरोधातील लढ्याचे एकमेकातील गुंतलेपण त्यांनी अधोरेखित केले. बाजारपेठेचा विळखा अधिक व्यापक करण्यासाठी मायनिहेन अहवालासारख्या अहवालामार्फत काळ्या स्त्री पुरुषांचा उपभोक्ता वर्ग निर्माण करण्याचा साम्राज्यवादी डाव नेतृत्वाने लक्षात घ्यावा असे आवाहान त्यांनी केले. अशा आवाहनावर चिंतन न करता अनेक वेळा ह्या संघटनावर प्रतिक्रांतिवादी असल्याचा शिक्का मारण्यात आला. पण ह्या काळ्या स्त्रीवादी संघटना आपली वर्णविरोधी भूमिका न सोडता स्त्रीवादाची मांडणी करत होत्या. गोऱ्या स्त्रीवादी गटांच्या कार्यक्रमपत्रिकेवरही प्रखर टीका करत होत्या. गोऱ्या स्त्रीवादी संघटनांनी लिंगभाव आधारित शोषणाबरोबरच इतर शोषणव्यवस्थांचा विचार करावा, तसेच सांस्कृतिक परिवर्तनासाठी आर्थिक परिवर्तनाच्या कार्यक्रमाचा बळी देऊ नये असा इशारा दिला. गोऱ्या स्त्रियांनी कुटुंबव्यवस्थेवर केलेली टीका महत्त्वाची असली तरी परिघावरील समूहांसाठी कुटुंबव्यवस्था आधार देणारी ठरते असेही मत त्यांनी नमूद केले. काळ्या समाजातील मातृत्वाचा व्यापक सामाजिक संदर्भही गोऱ्या स्त्रियांनी लक्षात

घेण्यासारखा होता हे त्यांनी स्वायत्त संघटनांच्या निर्दशनास आणून दिले. काळ्या समाजातील 'other mothering' ची (म्हणजेच केवळ जैविक मुलांचा सांभाळ न करता/शेजारपाजारच्या मुलांच्या देखभालीची जबाबदारी घेण्याची) प्रथा आदर्श स्वरूपाची असल्याचा दावा केला. १९६८ ते १९८० च्या काळात अनेक स्वायत्त स्त्री संघटना अशी महत्त्वाची कामगिरी बजावत होत्या. अँजेल डेव्हिससारख्या कार्यकर्त्यांनी साम्यवादी पक्षांतर्गत वर्णविरोधी व स्त्रीवादी भूमिका लावून धरण्याची कामगिरी बजावली. गेली तीन दशके महत्त्वाची सैद्धांतिक मांडणी करणाऱ्या व वर्ण साम्राज्यवाद, पुरुषसत्ता विरोधी चळवळीत कार्यशील असणाऱ्या डेव्हिसचे कार्य लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे. १९४४ साली दक्षिणेतील कुटुंबात जन्मलेल्या डेव्हिसचे शिक्षण उत्तरेतील साम्यवादी शाळेत झाले. साम्यवादी शाळेत शिकणाऱ्या डेव्हिसने वयाच्या पंधराव्या वर्षीच 'साम्यवादाचा जाहिरनामा' वाचलेला होता. बालपणातील मित्र मैत्रिणींवर झालेल्या वर्णवादी खुनी हल्यामुळे युरोपमध्ये उच्चशिक्षण घेत असलेल्या डेव्हिस अमेरिकेत परतल्या. त्यांच्या राजकीय प्रवासाला सुरुवात त्यांच्या नागरी हक्क चळवळीतील सहभागातून झाली. SNCC ह्या नागरी हक्क चळवळीतील संघटनेचे नेतृत्व पुरुषसत्ताक व साम्यवादी विरोधी वाटल्याने त्या 'black panthers for self defence' ह्या संघटनेत सामील झाल्या; पण मागे वळून पाहताना balck panther संघटनेच्या नेतृत्वाचा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोण पुरुषसत्ताक असल्यामुळे आपण चळवळीशी एकरूप होऊ शकलो नाही, असे त्या आत्मकथनात नमूद करतात. ह्या दृष्टिकोनामुळे चळवळीतील स्त्री कार्यकर्त्या संतप्त होत असत पण तरीही गोऱ्या मध्यवर्गीय चळवळीपेक्षा ही चळवळ त्यांना जवळची वाटत होती. १९६८ साली डेव्हिस साम्यवादी पक्षाच्या सदस्य बनल्या व पुढची तेवीस वर्षे त्यांनी पक्षाचे काम केले. १९९१ साली पक्षाने वर्णवाद, स्त्रीवाद व पक्षांतर्गत लोकशाहीवर पुनर्विचार करावा असे आवाहन करणारा लेख त्यांनी काही सहकाऱ्यांसोबत लिहिला. पण पक्षाने दखल न घेतल्यामुळे त्या पक्षाबाहेर पडल्या.

१९६९ साली कॅलिफोर्निया विद्यापीठात तत्वज्ञानाच्या प्राध्यापिका म्हणून डेव्हिस यांची नियुक्ती झाली. पण साम्यवादी काळी स्त्री असण्याची किंमत त्यांना द्यावी लागली. रिगन हे त्या काळात कॅलिफोर्नियाचे राज्यपाल होते व त्यांच्या नेतृत्वाखाली साम्यवाद्यांची छळवणूकीची मोहिमच आखली गेली. खोट्या आरोपाखाली अटक करून डेव्हिस यांना १६ महिन्यांची कारावासाची शिक्षा दिली गेली. १६ महिन्यांच्या एकांतवासात डेव्हिस यांनी काळ्या स्त्रीवादाची पायाभूत

मांडणी केली. मार्क्सवादी/साम्यवादी चळवळीच्या इतिहासात अदृश्य राहिलेल्या स्त्री कार्यकर्त्यांच्या योगदानाला उजाळा दिला. १९५० नंतर लूसी गोनसालवीस पार्सन्स व क्लोडिया जॉन्स सारख्या काळ्या स्त्रियांनी साम्यवादी चळवळीत महत्वाची भूमिका बजावली होती. ह्या काळ्या साम्यवादी स्त्रियांचा वारसा पुढे चालू ठेवण्याचा प्रयत्न करत असल्याचा दावा त्यांनी केला. १९७० च्या दशकात स्त्री संघटनांनी पुकारलेल्या बलात्काराविरोधी चळवळीची व वर्णविरोधी संघटनांनी पुकारलेल्या वर्णआधारीत हिंसाविरोधी चळवळीची त्यांनी चिकित्सा केली. लिंगभाव आधारीत हिंसेचा विचार वर्ण आधारीत हिंसेच्या बरोबरीनेच करावा लागेल. अन्यथा बलात्कार विरोधी चळवळीचा फायदा घेऊन राज्यशासन काळ्या पुरुषांना बलात्कारी ठरवून तुरुंगास डांबून ठेवेल असा इशारा त्यांनी दिला. काळ्यांच्या मुक्ती चळवळीचा तसाच सांस्कृतिक चळवळीचा इतिहास नोंदवताना भांडवलशाही व्यवस्थेने चळवळीच्या चिन्हांची उभी केलेली बाजारपेठही लक्षात घ्यावी लागेल असे मत त्यांनी मांडले. डेव्हिस यांच्यामते 'मालकोम एक्स' (malcom x) सारख्या नेत्यांच्या प्रतिमा t-shirts वर छापून काळ्या तरुणांचा उपभोक्ता वर्ग निर्माण करताना त्यांचा विद्रोही विचार बोथट करण्यात आला. तीस वर्षांहून अधिक काळ विद्रोही लिखाण करणाऱ्या डेव्हिसने राजकीय/सामाजिक विचारांच्या कक्षा रुंद केल्या. पण तरी आजही 'पाश्चात्य राजकीय विचार' किंवा 'पाश्चत्य स्त्रीवादी विचार परंपरा' अभ्यासताना डेव्हिस यांचे नाव अभावानेच आढळते.

थोडक्यात दुसऱ्या लाटेतील स्त्रीवाद विकसित करण्यामध्ये स्वायत्त स्त्री संघटना स्थापन करणाऱ्या तसेच black panther किंवा साम्यवादी पक्षामध्ये कार्यरत असणाऱ्या काळ्या स्त्रियांच्या महत्वाचा वाटा होता. ह्या काळातील काळ्या स्त्रियांच्या राजकीय लिखाणाचे पहिले संकलन १९८४ साली 'this bridge called my back' (हा सेतू अर्थात माझी पाठ) ह्या नावाने प्रसिद्ध झाले.

(मासिक सत्यशोधक संघटक, एप्रिल, २००४)

हा 'पूल' (Bridge) अर्थात माझी पाठ समकालिन काळ्या स्त्रियांचे क्रांतिकारी आवाज

या लेखमालेच्या गेल्या काही लेखातून काळ्या स्त्रीवादाची पाळेमुळे शोधण्याचा, काळ्या स्त्री संघटनेची व विचारवंताची ऐतिहासिक कामागिरी अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न आपण केला ह्या लेखापासून समकालीन काळ्या स्त्रीवादाच्या विचार व व्यवहाराकडे आपण वळणार आहोत. १९८० मध्ये Kitchen Tables Press (स्वयंपाकघरातील टेबल प्रकाशन) ह्या काळ्या स्त्रियांच्या प्रकाशन संस्थेने पहिल्यांदाच वेगवेगळ्या वंश, वर्ग, व राष्ट्रातील काळ्या स्त्रियांचे लेखन संकलित केले व 'काळा स्त्रीवाद' नावाच्या नव्या ज्ञानशाखेचा प्रारंभ झाला. समकालीन काळ्या स्त्रीवादी विचार व राजकारणाचे बारकावे व कोंड्या लक्षात येण्यासाठी पहिला लेख व कवितांच्या संकलनाची ओळख करून घेणे गरजेचे आहे.

This Bridge called my Back : writings by radical women of colour (हा पूल अर्थात माझी पाठ : क्रांतिकारी काळ्या स्त्रियांचे लिखाण) हे या संकलनाचे शीर्षक, संकलनामागची राजकीय भूमिका स्पष्ट करणारे आहे. गुलामगिरीच्या काळात काळ्या स्त्रियांच्या पाठी पायदळी तुडवून गोऱ्या भांडवलदारांनी नद्या व रानं पार केली. काळ्या स्त्रियांच्या पाठीला असणारा हा ऐतिहासिक संदर्भ पुस्तकाच्या एक संपादक शेरी मोरागा अधिक स्पष्ट करतात. त्या म्हणतात, 'इतिहासाच्या नदीत पडलेली दरी पार करण्यासाठी परत एकदा आमच्या पाठीच्या वापर आम्ही होऊ देणार नाही.... राष्ट्रीयत्व, वर्ग, वंश भेदाने विभागलेल्या काळ्या स्त्रियांना एकत्र जोडण्यासाठी मात्र माझ्या पाठीचा पूल करण्याची माझी आजही तयारी आहे'. हे पुस्तक नेमके कोणासाठी आहे, ह्याचे स्पष्टीकरणही त्या प्रस्तावनेत देतात. 'आपल्या व्यथांबद्दल, दुःखांबद्दल तेच तेच बोलून कंटाळलेल्या व त्यातून मुक्ती मिळण्यासाठी एखाद्या प्रियकराची, देवाची किंवा क्रांतीची केवळ वाट बघत न बसणाऱ्या सर्वांसाठीच हे पुस्तक आहे', असे त्या स्पष्टपणे सांगतात. स्वतःकडे आपण केवळ शोषित म्हणूनच बघत राहिलो तर आत्महत्येशिवाय दुसरा पर्यायच उरत नाही. हरलेली, थकलेली प्रतिमा मागे टाकून आपल्या लढ्यात आपण एकट्या नाहीत व काळ्या पुरुषांच्या व स्त्रीवाद्यांच्या लढ्यांशी असलेल्या गुंतागुंतीच्या संबंधामुळे आपण 'स्वायत्त' तर नाहीच नाही, हे लक्षात घेण्याचे आव्हान ह्या पुस्तिकाने काळ्या स्त्रियांना केले आहे.

ह्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या सहसंपादक ग्लेरिया ऑझालदुआ यांनीही प्रस्तावनेत 'पूलाचे' ऐतिहासिक व समकालिन अर्थ अधिक स्पष्ट केले. त्या म्हणतात आजवर आमच्या पाठींनी पाणी, मुले, ओझी वाहिली. आता आपण पाठीवर प्रेम, स्वाभिमान वाहून पुढे पाऊल टाकूयात. जाणवा परिवर्तित करूयात. ही पोतडी पाठीवर घेऊन प्रवासाला निघताना ह्या प्रवासातील धोके व पार करावयाचा पल्ला ह्यामुळे कच न खाता पुढे जाणे महत्वाचे आहे. तयार कपड्यांसारखे तयार पूल कुठे मिळत नसतात. आपण तंगडतोड करत चालत पुढे जात ते बांधावे लागतात.

ग्लेरिया व शेरी ह्या मेक्सिकन वंशाची छोट्या शेतकरी कुटुंबातील काळ्या स्त्री संपादकांनी ह्यापूर्वी अमेरिकन स्त्रीवादी लेखिका संघात सामील होण्याचा प्रयत्न केला होता. दोन वर्ष त्यांनी लेखिका संघाच्या वर्ग व वर्णवादी व्यवहारांकडे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला होता. शेवटी चिडून त्यांनी संघटना सोडली व काळ्या स्त्रीवादाची सकारात्मक परिभाषा करण्यासाठी काळ्या स्त्रियांच्या राजकीय लेखनाचे संकलन करण्याचा प्रयत्न हाती घेतला. काळ्या स्त्रिया फार फार तर आपली दुःख सांगणारी गाणी लिहू शकतील, त्या कसले राजकीय लिखाण करू शकणार? असा प्रश्न अगदी पुरोगामी स्त्रीवाद्यांच्या व काळ्या पुरुषांच्याही चेहऱ्यावर उमटला होता. दिवसा नोकरी करून (एक जण शिक्षिका होती, दुसरी हॉटेलमध्ये वेटर) शेरी मोरागा व ग्लेरिया ऑझालदुआने) रात्री जागून कोणतीही संस्थात्मक आर्थिक मदत न घेता हा प्रकल्प पूर्ण केला.

स्त्रीवादाच्या गुळमुळीत व्याख्यांना मोडीत काढून काळ्या स्त्रीवादाची परिभाषा करणारे Bridge called my Back समकालिन काळ्या स्त्रीवादातील मैलाचा दगड बनले. या संकलनासाठी काळ्या जहाल स्त्रियांचे लेखन शोधताना 'जहाल' ह्या शब्दाची परिभाषा क्रांतिकारी अशी करण्यात आली. क्रांतीचे मार्ग भिन्न असले तरी मुक्ती लढ्याच्या नायिका तिसऱ्या जगातील, काळ्या, कष्टकरी स्त्रियाच असतील ह्यावर एकमत असणाऱ्या काळ्या स्त्रियांचे राजकीय लिखाण एकत्र आणण्याचे काम दोन वर्ष चालले. राजकीय आशय असलेल्या कविता, लेख, डायन्या एकत्रित करून त्यांचे संकलन करताना ह्या लिखाणाचे सहा विभागात आयोजन केले गेले. एका विभागातील गोऱ्या समाजात काळी मुलगी म्हणून वाढताना येणाऱ्या अनुभवासंबंधीच्या कविता व लेख मांडले गेले. इतर विभागातून गोऱ्या स्त्रियांच्या सिध्दांकनाला शह देणारे काळ्या स्त्रीवाद्यांचे हाडामासांचे सिध्दांकन तसेच छुप्या वर्गीय व सांस्कृतिक विषमतेचा पर्दाफाश करणारे लेख व कवितांची विषयवार रचना केली गेली. शेवटच्या विभागात काळ्या स्त्रीवादाची दिशा

व राजकीय उद्दिष्ट स्पष्ट करणारे महत्वाचे लेख मांडले गेले. ह्या विभागातून पुढे येणाऱ्या भूमिका भिन्न असल्यातरी काही बाबतीत सर्वांचे एकमत असलेले दिसते. वेगवेगळ्या वर्ग, वर्ण, संस्कृतींमध्ये दैनंदिन जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांना येणारे विषमतेचे अनुभवही भिन्न असल्यामुळे स्त्रीमुक्तीचा विचार करताना वर्ग व वर्ण विषमतेचा विचार करावाच लागेल यावर एक वाक्यता असलेली दिसते. गोऱ्या स्त्रीवादी चळवळींनी केलेली स्त्रीवादाची परिभाषा परिपूर्ण नाही. किंबहुना गोऱ्या स्त्रियांनी केलेली परिभाषा स्त्रीवादाची मोजमाप करणारी फूटपट्टी होऊ शकत नाही. त्यामुळे काळ्या स्त्रियांची मागणी ही 'आम्हालापण तुमच्या स्त्रीवादात घ्या' अशी नसून स्त्रीवादाचीच नवीन सकारात्मक परिभाषा सूचवणारी होती. 'स्त्रीवाद' नावाची एकजिन्सी (Homogenous), एकसत्वी (Essential) संकल्पना अस्तित्वात नाही हे अधोरेखित करताना शोषितांसाठी एकजिन्सी, स्थिर गट नसतो तो उभा करावा लागतो ह्यावर सर्व लेखिकांचे एकमत असलेले दिसते. शोषितांमध्ये वर्ण, वांशिकता, लिंगभाव आधारित भेद असतात व ह्या भेदांना हात घातल्या शिवाय एकजूट होणार नाही, असे अनेकांनी स्पष्टपणे मांडलेले आहे. शासनव्यवस्था हे भेद ठळक करून शोषितांमध्ये फूट पाडण्याचा प्रयत्न करत असते. अमेरिकन शासनव्यवस्थेने तर 'काळे' ह्या गटांमध्ये फूट पाडण्यासाठी शासकीय कामकाजामध्ये वांशिकतेच्या आधारावर (Asian American /African American) इत्यादी उपगटांमध्ये काळ्यांची विभागणी केली. प्रतिष्ठित उच्चभू समाज व काळ्या समाजामधील 'पूल' बनण्याचे नाकारून 'काळ्या' ह्या शब्दाची क्रांतिकारी परिभाषा करून सर्व शोषितांची एकजूट करण्याचा प्रयत्न ह्या संकलनातून पुढे येताना दिसतो (ह्या चर्चा वाचताना दलित पॅंथरने दलित या शब्दाची आपल्या जाहिरनाम्यात केलेली क्रांतिकारी परिभाषा व त्यावरील वादविवादांची आठवण होते. काळ्या स्त्रीवादाचा राजकीय विचार व व्यवहार स्पष्ट करणाऱ्या ह्या संकलनाची सुरुवात 'पूल' कवितेने होते. 'पूलाचा' समकालीन अनुभव सांगणारी ही कविता आपल्याकडच्या दलित स्त्रीवाद्यांच्या अनुभवाशी संवाद साधणारी आहे. समकालीन काळ्या स्त्रीवादावरच्या आपल्या चर्चेची सुरुवात या कवितेनेच करत आहे.

पूल कविता (The Bridge Poem)

आता बास झालं !

सगळ्या गोष्टींच्या दोन्ही बाजू बघण्याचा,

चाचपडून पाहण्याचा वीट आलाय मला,

सगळ्यांसाठी साला पूल बनण्याचा वीट आलाय,

कुणीच कुणाशी बोलू शकत नाही ?
 मी मध्ये पडल्याशिवाय ? बरोबर ?
 मी माझ्या आयचं म्हणणे माझ्या बापाला समजावून सांगते,
 माझ्या बापाचे म्हणणे माझ्या धाकट्या बहिणीला
 गोऱ्या स्त्रीवाद्यांचे काळ्या धर्मगुरूंना,
 पूर्वीच्या हिप्पींचे म्हणणे – काळ्या स्वायतत्तावाद्यांना
 काळ्या स्वायतत्तावाद्यांचे काळ्या कलावाद्यांना
 काळ्या कलावाद्यांचे माझ्या मैत्रिणीच्या आई-बापांना,
 मग सर्वानाच द्यावे लागते मला स्वतःचे स्पष्टीकरण,
 साल्या संयुक्त राष्ट्रपेक्षाही जास्त भाषांतरे करत राहते मी ।
 आता बास,
 वीट आलाय ह्या सगळ्याचा,
 वीट आलाय तुमच्या गाळलेल्या जागा भरण्याचा,
 वीट आलाय तुम्ही स्वतःच स्वतःवर
 लादलेल्या स्वायतत्तेच्या मर्यादांचा
 त्यापासून उद्भवणाऱ्या तुमच्या एकटेपणापासून
 तुम्हाला वाचवणारा वीमा बनण्याचा
 वीट आलाय तुमच्या मेजवान्यांमध्ये
 वेडं ठरवल जाण्याचा,
 तुमच्या रविवारच्या खास कार्यक्रमांमध्ये
 'वेगळे' पडण्याचा
 वीट आलाय ३४ गोऱ्या व्यक्तींची
 एकमात्र काळी मैत्रिण असण्याचा ।
 आता जगाशी नातं जोडण्याचा
 दुसरा काहीतरी मार्ग शोधा,
 तुम्हाला स्वतःला स्वतःच्या अस्तित्वाची
 अधिमन्यता पटण्यासाठी,
 दुसरे मार्ग शोधा.
 राजकीय, पुरोगामी म्हणून मिरवण्याचा
 दुसरा काहीतरी मार्ग शोधा
 मी तुम्हाला तुमच्या स्त्रीत्वाकडे,

पौरुषत्वाकडे, माणूसकीकडे नेणारा
 पूल बनणार नाही ।
 वीट आलाय सतत तुम्हाला 'इशारा' देण्याचा,
 फार काळ स्वतःला असे गच्च बंद करून ठेऊ नका,
 वीट आलाय तुमच्या सर्वात
 कुरूप व त्यातल्यात्यात बऱ्या चेहऱ्यामध्ये,
 मध्यस्थी करण्याचा,
 वीट आलाय सतत सांगत राहण्याचा,
 आठवण करून देण्याचा,
 तुमचाच मूर्खपणा तुम्हालाच घुसमटून टाकण्यापूर्वी
 श्वास घ्या !
 बास झाला आता,
 आता हात पाय ताणता येतील तितके ताणा, नाहीतर
 बुडा, उत्क्रांतीत व्हा, नाहीतर मरा ।
 पूल मला झालेच पाहिजे
 माझ्याच ताकदींशी मला जोडणारा पूल,
 भाषांतरेही मी केलीच पाहिजेत
 पण माझ्या भितींची माझ्या ताकदीत !
 पूल मला बनलेच पाहिजे.
 पण माझ्यातील सत्यशोधकाशी मला जोडणारा पूल,
 मगच समाजासाठी, उपयोगी ठरेन मी,
 काही प्रमाणात तरी !

-डोना केट रशीन

(मासिक सत्यशोधक संघटक, जून, २००४)

घरच्या लेकी : समकालिन काळ्या स्त्रीवादातील मैलाचा दगड

हा पूल : अर्थात माझी पाठ, ह्या काळ्या स्त्रीवादी लेखनाच्या संकलनाचे राजकीय महत्त्व गेल्या लेखात आपण पाहिले. ह्या संकलनाच्या जोडीनेच प्रकाशित झालेला, बार्बरा स्मिथ ह्यांनी संपादित केलेला Home Girls (घरच्या लेकी) हा लेख / कविता संग्रह काळ्या स्त्रीवादी सिध्दांकनाच्या व राजकारणाच्या क्षेत्रात मैलाचा दगड ठरला. क्रांतीची पूर्वतयारी करताना येणाऱ्या प्रश्नांवर काळ्या स्त्रीवाद्यांनी केलेली मांडणी ह्या संग्रहातील शेवटच्या विभागात एकत्रित केलेली आहे. हा विभाग व त्यातील बर्नाईस जॉन्सन रेगॉन यांची मांडणी विशेष महत्त्वाची ठरली. ह्या मांडणीकडे वळण्यापूर्वी ह्या संग्रहाच्या शीर्षकाचे मर्म समजून घेणे गरजेचे आहे.

बार्बरा स्मिथच्या मते, लहानपणी वेगवेगळ्या वस्त्यांमधून कधी कचरा डेपोच्या शेजारी पडक्या घरातून राहिलेला काळ्या स्त्रीवाद्यांसाठी घर ही संकल्पना महत्त्वाची असते. बहुतांशी काळ्या स्त्रीवादी आपल्या ताकदीचे क्षेत्र स्त्रियांच्या कमाईवर चालणाऱ्या कुटुंबा (Female headed families) मध्ये वाढताना येणाऱ्या अनुभवांना देतात. आज्यांच्या कर्तृत्वातून उभ्या राहिलेल्या ह्या मावश्या, त्यांच्या मुलाबाळांच्या कुटुंबात, भौतिक परिस्थिती अनुकूल नसतानाही परिवर्तनावादी आहे. ती परिस्थिती बदलेल ह्यावर विश्वास ठेवत असत. स्मिथ म्हणतात, “माझ्या घरातील स्त्रिया व त्यांच्या बरोबरीच्या सर्व स्त्रिया जितके श्रम करत तेवढे श्रम मी तेव्हा किंवा आताही कोणाला करताना पाहिल्याचे आठवत नाही. तरी ही ह्या स्त्रियांचा विश्वास अटळ होता. माझ्या आजीचा येशूवर, पाप-पुण्यावर विश्वास होता, आईचा शिक्षण व पुस्तकांवर. मावशीचा सौंदर्य, कला व पुस्तकांवर, त्यांच्या विश्वासांमध्ये ताण असले तरी त्यांचा एकमेकींवरचा विश्वास अटळ होता. १९४०-५० ह्या दशकात काळ्या मुलींना समाजात काहीही स्थान नसताना आम्ही बहिणी भविष्यकाळ उज्वल करू ह्यावर त्यांचा विश्वास होता. त्यामुळे मला व असंख्य काळ्या स्त्रियांना काळ्या स्त्रीवादाचे बाळकडू घरातील स्त्रियांकडूनच मिळाले. त्यांनी सोसलेला अन्याय, त्यांच्या अखंड श्रमांना डावलून त्यांच्या माथी येणारे अपयश आणि त्यांची हिंमत व ताकद पाहूनच स्त्रीवादाचा अर्थ कळू लागला”. म्हणजे ‘घरच्या लेकी’ ह्या शीर्षकातून स्मिथ ह्यांना घरच्या गल्लीतल्या, समूहातल्या

स्त्रियांनी दिलेल्या स्त्रीवादाच्या धड्यांचे ऋण दर्शवायचे होते; पण ह्या बरोबरच काळ्या पुरुषांनाही महत्त्वाचा इशारा द्यायचा होता.

साधारणतः काळ्या समाजात जेव्हा एखादी काळी स्त्री स्वतःला स्त्रीवादी म्हणू लागते तेव्हा काळ्या वस्तीत, समूहात अस्वस्था निर्माण होते. ह्या अस्वस्थतेकडे स्मिथना लक्ष वेधायचे होते. स्वतःला स्त्रीवादी म्हणणारी काळी स्त्री, समूहाशी, वर्णाशी प्रतारणा करते आहे, असा आभास निर्माण केला जातो, अशा स्त्रीवादी स्त्रियांना नावे ठेवून अनेकदा वाळीत टाकण्यात येते. ‘घरा’ बाहेर हाकलले जाते. ह्या स्त्रीवादाच्या निंदकांना इशारा देणाऱ्या ह्या पुस्तकाने काळ्या स्त्रियांना स्त्रीवादाचे बाळकडू ‘बाहेरून’ मिळालेले नसून काळ्या घरातूनच कसे मिळालेले आहे हे स्पष्ट केले. गुलाम स्त्रियांच्या प्रतिकारचा इतिहास, काळ्या स्त्रियांच्या निळ्या गाण्यांचा (Blue Music) ठेवा अधोरेखित करून पुन्हा एकदा काळ्या स्त्रीवादाची पाळेमुळे स्पष्टपणे पुढे आणण्याचा प्रयत्न ह्या संकलने केला. २० व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या दशकातून निळ्या गाण्यांद्वारे काळ्या स्त्रियांना घराबाहेर व घरात अंतर्गत न्याय्य वागणूक व स्वातंत्र्याची मागणी केलेली दिसते. बेसी स्मिथ ह्या गयिकेची अनेक गाणी ऐतोबा नवऱ्याला वठणीवर आणण्याबाबत होती. अँलिस वॉकर ह्या काळ्या लेखिकेने काळ्या स्त्रियांना Womanist (feminist ह्या शब्दाला पर्यायी शब्द म्हणून) संबोधताना Womanist व Womanish ह्या शब्दातील फरक स्पष्ट केला. Womanish म्हणजे जगाला अपेक्षित असलेले नखरेल, अविचारी, बेजबाबदार, अल्लड वर्तन करणारी स्त्री. ह्या उलट जगाला धक्का देणारे, हिंमतीने विचारपूर्वक कृती करणाऱ्या काळ्या स्त्रियांचे वर्तन हे Womanist आहे असे वॉकर म्हणतात. जरुरीपेक्षा अधिक प्रश्न विचारणारी, अधिक खोलात जाऊन समजून घेणे जरुरी आहे असे मानणारी Womanist प्रत्येक काळ्या घरात होतीच. म्हणजेच ‘काळा स्त्रीवाद’ काळ्या अनुभवाशी जैविकदृष्ट्या जोडलेलाच आहे. हे अधोरेखित करण्यासाठी तसेच स्त्रीवाद हा काळ्या समाजाला उपरा नाही हे दर्शविण्यासाठी Home Girls हे शीर्षक महत्त्वाचे ठरले.

ह्या पुस्तकातील लेखिका एका महत्त्वाच्या प्रश्नाला हात घालतात. प्रतिकाराचा इतिहास असलेल्या काळ्या स्त्रिया स्त्रीवादी चळवळीपासून दूर का राहतात? स्त्रीवादी चळवळीतील वर्णवाद हे त्यांचे एक प्रमुख कारण असले तरी तेवढेच कारण पुढे करून चालणार नाही असे Home Girls मधील लेखिकांचे मत आहे. काळ्या व तिसऱ्या जगातील स्त्रिया चळवळीच्या केंद्रस्थानी आल्या तर काय होऊ शकते? ह्याची जाण असलेल्या सत्ताधान्यांची स्त्रीवादविरोधी खेळीही लक्षात

घेणे गरजेचे आहे. काळ्या स्त्रीवादी संघटना उभ्या राहू नयेत, तसेच समविचारी स्त्रीवादी व वर्णवादविरोधी गटांशी त्यांची युती होऊ नये म्हणून ह्या शक्ती सतत कार्यरत असतात. कुठच्याही परिस्थितीत आपापल्या स्त्रियांवर आपली सत्ता कायम ठेऊ पाहणारे काळे व तिसऱ्या जगातील पुरुष ह्या सत्ताध्याऱ्यांच्या खेळीला बळी पडले, असे मत अनेक काळ्या स्त्रीवाद्यांनी मांडलेले दिसते. स्त्रीवादाबद्दल भीती, अफवा पसरवण्यामध्ये ह्या पुरुषांचा वापर केला जातो, असे मत असणाऱ्या काळ्या स्त्रीवाद्यांनी ह्या खेळीचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचे प्रयत्न केले. १९६० ते ७० च्या दशकात स्त्रीवादाचा जबरदस्त प्रभाव पडत असताना, माध्यमांना हाताशी घेऊन सत्ताध्याऱ्यांनी गोऱ्या, काळ्या तिसऱ्या जगातील पुरुषांच्या प्रतिक्रिया कशा पुढे आणल्या ह्याचा दाखला त्या देतात. एरवी काळ्या व तिसऱ्या जगाशी काही देणे घेणे नसलेल्या गोऱ्या पुरुषांना मग स्त्रीवादावर प्रतिक्रिया देताना अचानकच काळ्या/तळागळातील स्त्रियांचा कनवळा येऊन त्यांनी स्त्रीवादाला उच्चभ्रु वगैरे ठरवून मोडीत काढले. वर्णवादाच्या विरोधात, वसाहतवादाच्या विरोधात लढताना जैविक एकसत्वीकरणाला (Biological determinism) विरोध करणाऱ्या आमच्या पुरुषांनी जैविकतेवर रचलेल्या स्त्री-पुरुष विषमतेला नकार दिला पाहिजे. जैविक एकसत्वीकरणाला ज्यांचा विरोध आहे त्यांना स्त्री-पुरुष विषमता कशी काय मान्यते होते असे प्रश्न Home Girls मधून विचारण्यात आले. काही काळ्या स्त्री-पुरुषांना हाताशी घेवून सत्ताध्याऱ्यांनी काळ्या स्त्रियांना संपूर्ण मुक्तीच्या मार्गापासून दूर खेचण्यासाठी स्त्रीवादाबाबतची जी अनेक मिथकं पसरवली त्यांची स्पष्टीकरण ह्या संग्रहातून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. ह्या मिथकांची एक सूची करण्यात आली.

मिथक १ : काळी स्त्री जात्याच मुक्त आहे. तिला स्त्रीवादाची गरज नाही. काळ्या स्त्रियांच्या वाट्याला आलेले कष्ट, श्रम हे जणू काही त्यांनी स्वेच्छेने केलेली निवड आहे, असा आभास ह्या मिथकाद्वारे निर्माण केला जातो असे काळ्या स्त्रीवाद्यांना वाटते. ह्या काळ्या स्त्रियांच्या गरिबीबद्दल, त्यांच्यावर होणाऱ्या प्रजोत्पादन तंत्रज्ञानाच्या मान्याबद्दल, पाळणाघरांच्या अभाव व लैंगिक छळवणूक ह्याबद्दल भाष्य केले जात नाही.

२ : वर्णधारित शोषण हे प्राथमिक स्वरूपाचे शोषण असून काळ्या स्त्रियांनी प्रथम ह्यावर लक्ष केंद्रित करावे.

काळ्या स्त्रीवाद्यांच्या मते डाव्या पक्षांनी पहिल्यांदा भांडवलशाही मग वर्णवाद व पुरुषसत्ता ही क्रमवारी लावली. त्याचीच दुसरी आवृत्ती ह्या ठिकाणी

मांडली जात आहे. तसे पहिल्यांदा वर्ण का वर्ण हा प्रश्न विचारणे फोल आहे. तसे पहिल्यांदा विरोध कशाला वर्णवादाला का पुरुषसत्तेला? हा प्रश्न विचारणे अनैतिहासिक व फोल आहे. शोषणाची क्रमवारी लावण्याचे नाकारून काळ्या स्त्रीवाद्यांनी ह्या शोषणव्यवस्थांचे एकमेकांतील गुंतलेपण स्पष्ट केले. हे गुंतलेपण लक्षात घेतले तर वर्णवादाविरोधी व स्त्रीवादी चळवळीतील युती अटळ आहे, असा विश्वासही प्रकट केला.

मिथक ३ : स्त्रियांचे प्रश्न संकुचित/अराजकीय आहेत व काळ्या स्त्रियांनी व्यापक चळवळीत सहभागी होणे गरजेचे आहे.

काळ्या स्त्रीवाद्यांच्या मते, काही संकुचित स्त्रीवादी गटांच्या राजकारणा-वरून संपूर्ण स्त्रीवादाला संकुचित ठरवणे चुकीचे आहे. त्यांच्या मते काही गोऱ्या मार्क्सवाद्यांच्या वर्णाधळ्या राजकारणामुळे जसा मार्क्सवाद बाद होत नाही तसा स्त्रीवादही बाद होत नाही.

काळ्या स्त्रियांनी १९७०-८० च्या दशकात राबवलेल्या आंदोलनांचा आढावा घेऊन त्यांनी पुढे आणलेले प्रश्न हे काळ्या समूहासाठी महत्वाचे कसे होते हेही स्पष्ट करण्यात आले. गर्भनिरोधकांची बळजबरी व लैंगिक छळवणूकीला विरोध राज्य संस्थेकडून आरोग्य व इतर कल्याणकारी हक्कांची मागणी, शिक्षण, पोलिसी हिंसेविरुद्ध आवाज उठविणे, श्रमिक स्त्रियांचे प्रश्न, खाणी व पर्यावरण प्रश्न, अणुबाँबविरोधी निदर्शनेही आंदोलने व्यापकच कशी होती हे अधोरेखित करताना ह्या काळ्या स्त्रीवाद्यांनी स्वायत्तता (Autonomy) व विभक्ततावाद (Separatism) ह्यामधील फरक स्पष्ट केला. काळ्या स्त्रीवादी गटांची स्वायत्तता त्यांच्या वैचारिक व कृतीच्या ताकदीच्या बळावर उभी असून ही खरी स्वायत्तता युती करण्यास पोषक असते. तर विभक्ततावाद मात्र भीतीपोटी जन्माला येतो, असे मत त्यांनी मांडले. कोणीतरी मग ते काळे पुरुष असतील किंवा गोऱ्या स्त्रिया काळ्या स्त्रीवादी चळवळीवर त्यांचे प्रभुत्व प्रस्थापित करतील ह्या भीतीपोटी विभक्ततावाद जन्म घेतो. ह्या Home Girls च्या लिखाणातून काळ्या पुरुषांना व गोऱ्या स्त्रीवाद्यांना Home Truths (कानपिचक्या) देण्याचे काम केले गेले. काळ्या स्त्रीवादाच्या जिवंतपणामुळे ८० च्या दशकात स्त्री चळवळीला स्वतःच्या सिध्दांतावर, कृतीवर पुनर्विचार करणे भाग पडले. काही गोऱ्या स्त्रीवाद्यांनी प्रमुख प्रवाही स्त्री चळवळीत वर्णाचा मुद्दा (स्त्री प्रश्न म्हणून) केंद्रस्थानी आणण्याचे कार्य हाती घेतले. त्यांनी गोऱ्या स्त्रीवादाची पुनर्मांडणी केली. आपल्या सहकार्यांकरिता वर्णवाद ह्या विषयावर कार्यशाळा आयोजित केल्या व ह्यावर विचार मंथनातून वर्णवादी राजकारणाचे

पुरुषसत्ताक पैलू पुढे आले. अशा गोऱ्या स्त्रीवाद्यांची संख्या कमी असली तरी दुर्लक्ष करण्याइतकी कमी नाही – गोऱ्या स्त्रीवाद्यांना कानपिचक्या देण्याचे कार्य त्यांनी चोखपणे पार पाडले असे Home Girls 'मधील लेखिकांचे मत आहे. काळ्या स्त्रियांनाही आपापसातील वंश, वर्ण, वर्ग भेदांवर आधारित ताणांना तोंड देण्याचेही आव्हान त्या करतात. पहिल्या जगात वास्तव्य असणाऱ्या काळ्या स्त्रियांना तिसऱ्या जगातील शोषित स्त्रियांबद्दल मला किती माहिती आहे? असा प्रश्न स्वतःला विचारावा लागेल व साम्राज्यवादविरोधी भूमिका घ्यावी लागेल असे त्या म्हणतात.

ह्या संकलनातील बार्नार्ड्स जॉन्सन रॅगोनच्या २१ व्या शतकातील युतीचे राजकारण या संबंधीचे भाषणाचे शब्दांकन महत्वाचे आहे. १९८१ साली केलेल्या ह्या भाषणात भविष्य काळात म्हणजेच नव्या शतकात युतीचे राजकारण हा निवडीचा प्रश्न न राहता तगण्यासाठीच महत्वाचा ठरणार आहे, असा दावा त्या करतात. स्वायत्ततेचे दिवस संपले, ऐतिहासिकदृष्ट्या ते महत्वाचे होते पण त्याची वेळ आता संपली आहे, असे त्या म्हणतात. सर्वच शोषित गटांना आपल्या अस्मितांचा शोध घेण्यासाठी स्वायत्तता काही काळ गरजेची असते. पण स्वायत्तता हळूहळू तारेच्या कुंपणाप्रमाणे गटांना बंदिस्त करू लागते. मग पूर्वी आरामदायी वाटलेल्या 'आपल्या स्वतःच्या घरात' जिवंत राहणे कठीण बनते. स्वायत्ततेमधून पर्यायी विचार, कृती जीवनप्रणाली पुढे येते. ती महत्वाची असते, पण ह्या प्रयोगांना मर्यादा असतात असे रॅगोन म्हणतात. कारण त्यांच्या अशा प्रयोगामध्ये फक्त तुमच्यासारखीच माणसं असतात. पर्यायी बेटं, घरं, खोली आपण बांधतो, पण त्याचे नियम बाहेरच्या समाजात कसे रुजवायचे ह्यावर विचार/कृती मागे पडते. आरामदायी स्वायत्त खोलीत मग एक सुस्तावलेपण येते आपल्यावर आरोप नको म्हणून थोडी वेगळी माणसेही गटात घेतली जातात. पण ती माणसं वरवर पाहता थोडी वेगळी असतील तरी तुमच्या सारखीच असतात म्हणून त्यांना प्रवेश मिळतो. उदा. गोऱ्या गटांमध्ये वर्णाने काळे; पण विचाराने गोरे असणाऱ्यांना प्रवेश दिला जातो. त्यातून खोलीची उब कायम राहते; पण वेगळ्या विचारांची माणसं दार तोडून आत येतात तेव्हा खोलीचे स्वरूप बदलते. ती खोली आता उबदार घर वाटत नाही. वेगवेगळ्या गटांमधील युतीची सफलता खोलीच्या उबेवरून ठरवली जाते. तिथे 'युती' व 'घर' ह्यात गल्लत न करता काळ्या स्त्रीवाद्यांनी समविचारी गटांशी युती करावी लागेल. स्त्रीवादी संगीत उत्सवाचे त्या उदाहरण देतात. पहिल्या वर्षी फक्त गोऱ्याच स्त्रिया घरात वावरत असल्यासारखा सहजतेने ह्या उत्सवात वावरत होत्या; पण अनेक काळ्या स्त्रीवादी गटांनीही ह्या उत्सवात भाग घेण्यात सुरुवात

केली आणि उत्सवाचे स्वरूप बदलून टाकले. उत्सवाचे वातावरण 'घरगुती' न राहता ताण – तणावांचे बनले; पण असेच वातावरण युती करता पोषक असते असे मत रॅगोन यांनी मांडले. कुंपण घातलेली आपापली बेटं सर्व नव्या सामाजिक चळवळींनी उभी केली. नागरी हक्क, चिकानो, स्त्रीवादी एतद्देशीय, अमेरिकी समलिंगी सर्वांनीच आपापल्या बेटांभोवती गच्च कुंपण घातली. मग परस्परांवर आरोपांचे राजकारण उभे राहिले. ह्या ६० व ७० च्या दशकात व्हिएतनाममधील युद्धाच्या विरोधात त्यांनी लिहिलेल्या गाण्यात काळ्यांना केंद्रस्थानी मांडतांना व्हिएतनामी जनतेची परिभाषा त्यांच्या बारीक डोळ्यांपुरतीच सिमित ठेवली होती. आज हे गाणे गायचे असले तर त्याचे पुनर्लेखन करावे लागेल. असलेल्या गाण्यांचा आधार घेवून नव्या जाणिवा विकसित कराव्या लागतील. इतिहासामागे लपूनही चालणार नाही: तसेच तो विसरून ही चालणार नाही. कारण येणारे शतक पडझडीचे असणार आहे. रॅगोन यांच्या मते पडझडीतूनच नवीन काही तरी उभे राहते ह्यावर काळ्या व तिसऱ्या जगातील जनतेचा विश्वास आहे. १९८१ सालचे रॅगोनचे भाषण आजही महत्वाचे मानले ठरते .

(मासिक सत्यशोधक संघटक, ऑगस्ट, २००४)

बेल हुक्स : समकालीन स्त्रीवादी सिद्धांतांना नवा आकार देणाऱ्या अभ्यासक कार्यकर्त्या

ह्या लेखमालेतील गेल्या काही लेखातून 'हा पुल अर्थात माझी पाठ' व 'घरच्या लेकी' सारख्या काही काळ्या स्त्रियांच्या लेखनाच्या संकलनाचे राजकीय महत्त्व आपण पाहिले. ह्या पुस्तकांच्या प्रकाशनानंतर काळ्या स्त्रीवादी सिद्धांकनाचे जोर धरला. 'काळे स्त्रीवादी सिद्धांकन' नावाचे (Black Feminist Theory) एक विशिष्ट ज्ञानक्षेत्र आकार घेऊ लागले. बेल हुक्स सारख्या काही काळ्या स्त्रीवादी अभ्यासकांनी ह्या सैद्धांतिक क्षेत्राच्या पायाभरणीचे काम केले. इंग्रजी साहित्याच्या प्राध्यापिका असणाऱ्या हुक्सची अकराहून अधिक पुस्तके प्रकाशित झालेली आहेत. 'मी बाई नाही का? काळ्या स्त्रिया व स्त्रीवाद' (Anit I a Women? Black Women And Feminism) हे त्यांचे पहिले महत्त्वाचे पुस्तक १९९१ साली प्रकाशित झाले. ह्या पुस्तकात त्यांनी काळ्या समाजातील स्त्री-पुरुष विषमतेचा ऐतिहासिक आढावा घेताना समकालीन प्रश्नांना हात घातला. गुलामगिरीबाबतच्या ऐतिहासिक दस्ताऐवजांचे संदर्भ घेऊन गुलामगिरी व्यवस्थेतील शोषण कसे केवळ वर्णवादी शोषणावर आधारलेले नसून पुरुषसत्ताही ह्या शोषणाला कारणीभूत असल्याचा दावा केला. तसेच गोऱ्या व काळ्या समाजांनी काळ्या स्त्रियांच्या समतेसाठीच्या लढ्यांचे वेळोवेळी केलेल्या खच्चीकरणाच्या इतिहासाला त्यांनी ह्या ग्रंथाद्वारे दृश्य रूप दिले.

स्त्रीवादी सिद्धांत - परिघापासून केंद्रस्थानी (Feminist Theory : From Margins To Center) हे बेल हुक्सचे दुसरे महत्त्वाचे पुस्तक आहे. ह्या पुस्तकात त्यांनी गोऱ्या स्त्रीवादी सिद्धांताची चिकित्सा मांडून काळ्या स्त्रीवादी सिद्धांकनाची मुलतत्त्वे स्पष्ट केली आहेत. साध्या सरळ भाषेत सैद्धांतिक लिखाण करणाऱ्या बेल हुक्सने काळ्या समाजातील वेगवेगळ्या स्तरातील व वर्गातील वाचकापर्यंत स्त्रीवादाचे महत्त्व पोहचवण्याचे कार्य केले. "From where we stand": class matters व teaching to transgress ही गेल्या दशकातील त्यांची महत्त्वाची पुस्तके आहेत. From where we stand : class matters मध्ये काळ्या समाजाने वर्गीय विश्लेषणाकडे का व कसे लक्ष दिले पाहिजे, हे त्या अधोरेखित करतात. तर "Teaching to Transgress" मध्ये काळ्या स्त्रीवादी शिक्षणपद्धतीद्वारे प्रमुख प्रवाही

ज्ञानविशाला विरोध करण्यासाठीच्या सैद्धांतिक युक्ती त्या मांडतात. संस्कृती, साहित्य, कला व प्रसारमाध्यमांची काळ्या स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून चिकित्सा करताना बेल हुक्सने काळ्या स्त्रीवादी सौंदर्यशास्त्राची प्राथमिक स्वरूपाची मांडणी केली आहे. ह्या लेखात हुक्सच्या Black Women Shaping Feminist Theory (स्त्रीवादी सिद्धांताला काळ्या स्त्रियांनी दिलेला आकार) ह्या विषयावरील लिखाणाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करत आहे.

'स्त्रीवादी सिद्धांत 'परिघावरून केंद्रस्थानी' ह्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत हुक्स 'परिघ' (margins) ह्या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण देतात. परिघावर असणे म्हणजे व्यवस्थेचा भाग असूनदेखील प्रमुख अंगापासून / प्रवाहापासून वेगळे असणे. बेल हुक्स म्हणतात. "लहानपणी केनहकी नगराच्या रेल्वे रुळाला लागून असलेल्या इतरांनी टाकलेल्या तुटक्या घरातून राहताना परिघ म्हणजे नेमके काय हे समजले. रुळ ओलांडला की दुसऱ्या बाजूला चमकणारे रस्ते, दुकानं, हॉटेलं होती. पण तिथे जायची मनाई होती. ह्या रुळापल्याडच्या जगात आम्ही घरकामगार, सफाई कामगार, वेश्या म्हणून जाऊ शकत होतो. पण तिथे राहण्याची आम्हाला परवानगी नव्हती. तिथली कामे आटपून परत परिघावर राहताना वास्तवाकडे बघण्याचा खास दृष्टिकोन विकसित होतो. आम्ही दोन्ही बाजूने पाहत होतो. बाहेरून आत आणि आतून बाहेर. एकाच वेळी केंद्रस्थानावर व परिघावर दृष्टी स्थिरावू शकत होतो. दोन्ही समजण्याची ताकद निर्माण करत होतो." परिघावर विकसित होणाऱ्या ह्या विद्रोही (Oppositional) दृष्टिकोनाविषयी मांडणी करताना हा दृष्टिकोन शोषणकर्त्यांना (केंद्रस्थानी राहणाऱ्यांना) सहजासहजी कळणे अशक्य आहे, असे हुक्स नमुद करतात. एकाच वेळी परिघावर व केंद्रस्थानी नजर स्थिरावू शकणाऱ्या दृष्टिकोनाच्या कक्षा व्यापक व मुक्तीदायी असतात. हेही हुक्स अधोरेखित करतात.

समाजाच्या केंद्रस्थानी वास्तव्य असणाऱ्या स्त्रियांनी लिहिलेल्या स्त्रीवादी सिद्धांतामध्ये परिघावर राहणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या जीवनाबद्दलचे ज्ञान व जाणीव क्वचितच दिसते, असे हुक्स प्रतिपादन करतात. ह्या अज्ञानामुळे स्त्रीवादी सिद्धांताच्या कक्षा मर्यादित होतात. या उलट परिघ केंद्रस्थानासंबंधी ज्ञान/जाणीव असणाऱ्या स्त्रिया चिकित्सात्मक स्त्रीवादी सिद्धांत मांडू शकतात व हे असे सिद्धांत मांडणाऱ्या काळ्या स्त्रिया सिद्धांताला नवा आकार देत आहेत असे हुक्स म्हणतात, असे सिद्धांकन मांडण्याची प्रक्रिया गुंतागुंतीची आहे. ह्या चिकित्सेचे उद्दिष्ट स्त्रीवाद्यांमध्ये फूट पाडण्याचे नसून खरी युती प्रस्थापित करण्याचे आहे, असे हुक्स नमुद करतात.

ह्याच दृष्टिकोनातून हुक्स यांनी बेटी फ्रेडनच्या "Feminine Mystique" (स्त्रीत्वाचे गूढ) ह्या ग्रंथाची चिकित्सा करतात. फ्रेडनचे "Feminine Mystique" हे साठच्या दशकांत प्रकाशित झालेले पुस्तक समकालिन स्त्रीवादी चळवळीची आद्य संहिता मानली गेली. हुक्स यांच्यामते ह्या पुस्तकात स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानाबाबत काही गोष्टी गृहीत धरूनच (म्हणजे सर्व स्त्रिया गोऱ्या / विवाहित / मध्यमवर्गीय असतात असे गृहीत धरून) मांडणी केलेली होती. ह्या मांडणीच्या दिशेनेच इतर स्त्रीवादी गटांनी व अभ्यासकांनी स्त्रीवादी सिद्धांताला आकार दिला. फ्रेडनने पदवीधर मध्यम/उच्चमध्यमवर्गीय, गोऱ्या स्त्रियांना भेडसावणाऱ्या समस्येला निनावी समस्या (problem that has no name) असे संबोधले. घर, मूलबाळ, खरेदी, गृहीणीपदाच्या रिकामपणाचा वीट आलेल्या ह्या गृहीणींना आपल्याला नेमका कशाचा वीट आला आहे हे कळत नव्हत; म्हणून फ्रेडनने ह्या समस्येला 'नाव नसलेली समस्या' असे नाव दिले. नवरा, मूलबाळ आणि घर या पलीकडे जाऊन ह्या स्त्रियांनी करिअर करावे, असा सल्ला फ्रेडनने दिला. हुक्सच्या मते, ह्या स्त्रिया कामासाठी बाहेर पडल्यावर त्यांच्या घरातील काम, मुलाबाळांच्या सांभाळ कसा होऊ शकेल? ही कामे कोण करेल? ह्याबद्दल त्या मौन बाळगतात. गोऱ्या स्त्रियांच्या वास्तवाविषयी तसेच टाकलेल्या घटस्फोटीत एकट्या स्त्रियांच्या गरजांबद्दलची साधी जाणीव ह्या पुस्तकात आढळत नाही, असे हुक्स म्हणतात. रिकामपणाचा प्रश्न सोडविणे गरजेचे नाही, असे हुक्सचे म्हणणे नाही, पण हा प्रश्न समाजातील बहुजन (mass), स्त्रियांच्या सामाजिक व राजकीय प्रश्नांएवढा गहन मात्र खात्रीने नव्हता. जातीय, वर्ण आधारित भेदाला विषमतेला तोंड देत समाजात तगण्याचा प्रयत्न करताना समोर येणारे प्रश्न बहुजन स्त्रियांना महत्त्वाचे आणि जवळचे वाटतात. त्यामुळे समस्त अमेरिकन स्त्री जीवनाच्या यथार्थ दर्शनाविषयी विचार करताना फ्रेडन स्वतःच्या अनुभव विश्वापलिकडे गेलेली दिसत नाही असे हुक्स नमूद करते. हुक्स म्हणते, 'विशिष्ट वर्गातील स्त्रियांच्या काही प्रश्नांबाबत उपयोगी चर्चा मांडणाऱ्या फ्रेडनच्या कामाला कमी लेखण्याच्या दृष्टीकोनातून ही चिकित्सा मांडलेली नाही. तर परिघाविषयीच्या अज्ञानामुळे सैद्धांतिक मांडणी आत्ममग्नतेचा व स्वस्तुतीचा नमूना कशी बनते ह्याकडे मला लक्ष वेधायचे आहे.' ह्या एकांगी दृष्टीकोनाचा समकालिन स्त्रीवादी सिद्धांतावर पडलेल्या प्रभावाबद्दल जाणीव निर्माण करण्यासाठीच ही चिकित्सा करत आहे, हे त्या स्पष्ट करतात.

स्त्रीवादी सिद्धांकनाच्या क्षेत्रावर अधिसत्ता (Hegemony) प्रस्थापित केलेल्या गोऱ्या स्त्रिया क्वचितच स्वतःच्या दृष्टीकोनातला वर्णवाद व वर्गवाद तपासून

पाहण्यास तयार असतात. ज्या स्त्रीवाद्यांना वर्गव्यवस्थेचे व पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचे नाते दिसते त्यांनाही वर्णवादी व्यवस्थेचे ह्या दोन्ही व्यवस्थांशी असलेले गुंतागुंतीचे नाते मात्र दिसत नाही, किंवा त्याकडे त्या दुर्लक्ष करतात. अमेरिकेतील वर्गीय रचनेचा आकार, रूप, संरचना, वर्णवादावर आधारलेली आहे. ह्या गुंतागुंतीची जाणीव, ज्ञान त्यांना नाही. स्त्रीवादी सिद्धांत मांडणाऱ्या अशा गोऱ्या स्त्रिया गोऱ्यांच्या वर्णवादी वर्गीय सत्तेविषयी विश्लेषण मांडू शकत नाहीत. म्हणूनच बराच काळ स्त्री-पुरुष विषयामुळे होणारी स्त्रियांची दुर्दशा हा सर्व स्त्रियांमधील दुवा ठरू शकतो. किंबहुना इतर शोषणाच्या प्रकारापेक्षा हा दुवा महत्त्वाचा आहे असे गृहित धरून स्त्रीवादी सिद्धांत मांडण्यात आले. वंश, वर्ग आणि वर्ण यामुळे जीवनाची गुणवत्ता, सामाजिक दर्जा आणि जीवनपद्धती ह्यात जी तफावत निर्माण होते ती 'सर्वसामान्य स्त्री अनुभवाला' (women's shared experience) मागे टाकणारी असते. म्हणूनच भगिनीभावाचे गोडवे गाणारी कुठल्याच वंश, वर्णाची गरीब स्त्री मला आढळलेली नाही, असे हुक्स म्हणतात. अशा स्त्रीवादी सिद्धांकनाला प्रश्न विचारत, एकाच वेळी केंद्रस्थान व परिघाविषयी विचार करून सिद्धांकन करणाऱ्या काळ्या स्त्रीवादी अभ्यासकांची एक पिढी हुक्सच्या लिखाणावर वाढली; पण अशा परिघावरून केलेल्या सिद्धांकनाला मिळालेल्या प्रतिसादाचे वर्णन 'जो कारीलो' ह्या काळ्या कवयित्रिने 'And when you leave, Take yours pictures with you' ह्या कवितेत केलेले आहे. त्या कवितेतील काही ओळी खाली देत आहे.

तुम्ही इथून निघा-

आणि निघताना तुमची चित्रं घेऊन जा.

आमच्या गोऱ्या बहिर्णींना,

आमच्या क्रांतिकारी मित्रांना,

आमची चित्र, फोटो-पोस्टर लावायला आवडतात,

कारखान्यातील यंत्रावर काम करतानाची आमची चित्रं,

डोक्यावर भडक रुमाल बांधलेली आमची चित्र,

पिवळी, काळी, लाल, झालेली मूलं कडेवर घेतलेली आमची चित्रे,

साक्षरता अभियानातील पुस्तक वाचणारी आमची चित्रं,

बंदूक, बॉम्ब, चाकू, घेतलेली आमची चित्रं,

ह्यांना भिंतीवर लावायला आवडतात

आमच्या गोऱ्या बहिर्णींनी

आमच्या क्रांतिकारी मित्रांनी

पुनर्विचार करावा.

पर्यटकांसाठीच्या शोभेच्या वस्तू बनवण्यासाठी,
दिवसभर युरेनियमचे तुकडे, उरकणारे जीव,
चित्रातल्यासारखे हसत नसतात.

गोन्या बहिणीच्या, क्रांतिकारी मित्रांच्या घरातले
दिवसभराचे पडेल ते काम उरकणारे जीव
चित्रातल्यासारखे हसत नसतात.

आमच्या गोन्या बहिणीणी
आमच्या क्रांतिकारी मित्र

हाडामासातल्या आम्हाला बघतात.

तेव्हा आमच्या 'चित्रातले आम्ही'

त्यांना जितके आवडलो होतो

आता तितकेसे त्यांना पसंत पडत नसतो.

कारण भिंतीवरच्या चित्रांत

जितके खूश आम्ही दिसतो,

जितके खूश आम्ही नसतो.

वर्षानुवर्ष भिंतीवर काळ्या क्रांतिकारी स्त्रियांची चित्रं लावणाऱ्या

क्रांतिकारी मित्रांना व गोन्या बहिणींना ह्या काळ्या स्त्रियांचे बोलते होणे-
सिध्दांकनाला नवा आकार देणे मात्र झेपत नाही. ह्या स्त्रियांना संघटनेचे दार
दाखवले जाते- तुम्ही आता निघा, निघताना तुमची चित्रं घेऊन जा-अशा इशारा
दिला जातो.

(मासिक सत्यशोधक संघटक, आक्टोबर २००४)

सैध्दांतिक मत्तेदारीविरुध्द संघर्ष औद्रे लूर्द व बारबरा क्रिस्टिअनचे लिखाण

१९७० च्या दशकात अनेक स्त्रीवादी अभ्यासकांनी सैध्दांतिक क्षेत्रातील पुरुषांच्या मत्तेदारीविषयी भाष्य करून नवे स्त्रीवादी सिध्दांत मांडण्यास सुरुवात केली होती. दहा- पंधरा वर्षात स्त्रीवादी सिध्दांकनाचे क्षेत्र झपाट्याने वाढू लागले. अनेकांनी स्त्रीवादी सिध्दांतांच्या उद्दिष्ट, स्वरूप व व्याप्तीविषयी शंका व्यक्त केल्या. स्त्रीवादी सिध्दांकन काही उच्चभू स्त्रियांपुरतेच मर्यादित राहते का? काही स्त्रीवाद्यांनी सिध्दांकनाचे स्वरूप अतिविद्याशाखीय (Academic) करून केवळ आपल्या स्वतःच्या Career चे प्रश्न तर सोडविलेले नाहीत ना? इतके महत्वाचे व्यवहार्य (Practical) प्रश्न स्त्री चळवळीसमोर असताना सिध्दांकनाला इतका वेळ देणे, चळवळीला परवडेल का? असे व इतर अनेक प्रश्न 'सिध्दांतविरोधी' Anti-theory अनुभववादी, स्त्रीवाद्यांनी विचारले. सिध्दांकन करणाऱ्या व शंका व्यक्त करणाऱ्यांच्या स्त्रीवादी जाणिवा ह्या गोन्या (White) असल्याने चर्चेत गृहीत धरलेले सिध्दांकन व अनुभवाचे क्षेत्र गोन्या स्त्रियांचेच होते. म्हणजे, सैध्दांतिकरणाविषयी नापसंती दर्शविणाऱ्या गोन्या स्त्रीवाद्यांना 'सिध्दांताला' उच्चभू वास येतो, असे वाटत होते. पण स्वतः मांडत असलेल्या अनुभवांचे 'गोरेपण' दिसत नव्हते. म्हणूनच सैध्दांतिकरण जणू उपजतच उच्चभू असते, असा गैरसमज झालेला दिसतो. अनेक व्यवहार्य प्रश्न असले तर समाजातील विषमतेचे, शोषणाचे विश्लेषण देऊन मुक्तीचे मार्ग अधोरेखित करणारे तत्त्वज्ञान चळवळीसाठी गरजेचे असते, हे ह्या गोन्या सिध्दान्तविरोधी स्त्रीवाद्यांना उमजलेले दिसत नाही. ह्या संदर्भात औद्रे लूर्द व बारबरा क्रिस्टिअन सारख्या काळ्या स्त्रीवादी सिध्दांतकारांनी मांडलेल्या भूमिका मार्गदर्शक ठरतात.

१९३४ साली हारलेममध्ये जन्मलेल्या कवियत्री व लेखिका औद्रे लूर्द 'poet laureate' चा सन्मान मिळाला. १९९३ साली त्यांच्या लिखाणाचे ११ खंड त्यांच्या मरणोत्तर प्रकाशित झाले. त्यांची कविता एकाच वेळेस व्यक्तिगत, आध्यात्मिक व राजकीय प्रश्न मांडणारी आहे. त्यांनी आत्मकथन लिहिताना ही कथा Biomythography (जीवनपट व कल्पित कथांचे मिश्रण) असल्याचा दावा करून काळ्या आत्मकथनांच्या नवा पायंड पाडला Zami-A-New Spelling Of My

Name ही त्यांची १९८२ साली प्रकाशित झालेली Biomythography लोकप्रिय ठरली. बारबरा क्रिस्टिन ह्या काळ्या साहित्याच्या प्रसिध्द व विद्यार्थीप्रिय प्राध्यापिकेने काळ्या स्त्रीकथाकारांच्या परंपरेला दृश्यरूप दिले. १९९२-१९७६ ह्या काळातील काळ्या स्त्रीकथाकारांचे लिखाण त्यांनी संकलित केले व काळी स्त्रीवादी चिकित्सा विकसित केली. औद्रे लूर्द व बारबरा क्रिस्टिननी सातत्याने सैद्धांतिक मक्तेदारीविरुध्द आवाज उठविला -त्यांच्या ह्याबाबतच्या निबंधातून त्यांची भूमिका मांडण्याचा प्रयत्न या लेखात करीत आहे. लूर्दच्या "Master's House Tools Will Never Dismantle The Master's House' (मालकाच्या हत्यारांनी मालकाच्या घराला सुरुंग लावता येणार नाही) व क्रिस्टिनच्या "race For Theory' (सिद्धांतीकरणाची जीवघेणी स्पर्धा) ह्या निबंधातून सैद्धांतिक अधिसत्तेच्या विरोधातील त्यांची भूमिका स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

औद्रे लूर्दच्या मते वर्ग, वर्ण, वंश, लैंगिकतेवर आधारित विषमतेच्या बाबत भाष्य न करता स्त्रीवादी सिद्धांकनावर चर्चा करता येते असे गृहीत धरणे, हे विद्याशाखीय उद्धटपणाचे उत्कृष्ट उदाहरण होय. पुरुषी सिद्धांतक्षेत्रात परिवर्तन घडवू पाहणाऱ्या गोऱ्या स्त्रीवाद्यांना अपेक्षित परिवर्तनाच्या परिमिती मधील शक्य व वाजवी बदल हे संकुचित होते. म्हणजे लूर्द म्हणतात, "ह्या स्त्रियांना पुरुषी सिद्धांत बदलायचे होते; पण आमच्यातील 'भिन्नता', 'विषमता' मात्र नाही. भिन्नत्वाचे (difference) समर्थन करणे, म्हणजे केवळ आपल्यातील 'भिन्नतेबाबत' सहिष्णू बनणे नव्हे. लूर्द म्हणतात की, बरं आपल्यात भिन्नत्व आहे हे मला मान्य आहे व ह्याबाबत मी सहिष्णू राहिल असे म्हणून चालणार नाही, अशी भूमिका घेतल्याने भिन्नत्वाच्या कृतिशील कार्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. आपल्यातील वर्ण, वर्ग आधारित भिन्नत्व हे आपल्याला एकत्र आणत नसले, तरी ते आपल्याला 'जोडणारे' आहे. आपल्या सामाजिक स्थानांमधील परस्पर अवलंबित्व दर्शविणारे आहे. तू 'गोरी' आहेस म्हणूनच मी 'काळी' ठरते. हे जर आपण लक्षात घेतले, तर नव्या पद्धतीने आपण कृती करू शकू. अनेकदा स्त्रियास्त्रियांमधील भिन्नत्वाकडे दुर्लक्ष करण्यास सांगितले जाते किंवा भिन्नत्वाकडे स्त्रिया-स्त्रियांमधील फुटीचे कारण म्हणून पाहिले जाते. पण भिन्नत्व अस्तित्वातच नाही, असे वेड आपण पांघरू शकत नाही. किंबहुना, आपण सर्व शेवटी स्त्रियाच आहोत, म्हणून कात टाकल्यासारखे हे भिन्नत्व आपण टाकून देऊ शकत नाही. लूर्द म्हणते की, काळ्या स्त्रियांसाठी सिद्धांकन हे एक विद्याशाखीय कौशल्याचा मुद्दा नसून अस्तित्वाच्या झगड्याचाच भाग आहे. म्हणून काळ्या स्त्रीवाद्यांना उद्देशून ती म्हणते की, सिद्धांकन

करण्यासाठी वेळ पडली तर एकटीने लोकप्रियतेच्या झगड्याटाच्या बाहेर उभे राहण्याची ताकद ठेवा. इतर परिघावरील गटांशी संवाद केल्याने आपले सिद्धांत व कृती अधिक परिपूर्ण होतील. आपल्या 'भिन्नत्वा'लाच ताकद बनवा. कारण मालकाच्या हत्याराने मालकाचे घर तोडता येणार नाही. थोडक्यात, सत्ताधारी प्रतिष्ठित सिद्धांकनाचे अनुकरण करून फारसे काहीच साध्य होणार नाही. काळ्या स्त्रीवाद्यांनी जर प्रतिष्ठित सिद्धांकनाचे अनुकरण केले, तर काही काळ ते करण्याची मुभाही दिली जाईल. प्रतिष्ठितांकडून वाहवाहही मिळेल; पण खरे परिवर्तन होणार नाही. ज्यांना मालकाचा घराचा आधार वाटतो, त्यांना अशा प्रकारची सिद्धांकनाची भीती वाटते. काळ्या स्त्रीवाद्यांनी सैद्धांतिक व संकल्पनात्मक हत्यारे विकसित करावी लागतील. प्रतिष्ठितांकडून मान्यता मिळण्यासाठी 'भिन्नत्वावर' भाष्य न करून चालणार नाही. लूर्दच्या मते, स्त्रियांमधले भिन्नत्व जाणून त्यावर भाष्य करण्यामध्ये स्त्रीवादाची ताकद आहे, हे न ओळखल्याने विद्याशाखीय स्त्रीवादी मग त्या काळ्या असोत अथवा गोऱ्या, खऱ्या अर्थाने पुरुषसत्तेच्या 'तोडा व राज्य करा' ह्या पहिल्या धड्याला ओलांडूच शकत नाहीत. म्हणून काळ्या स्त्रीवाद्याला वेगवेगळ्या भिन्नत्वावर, विषमतांवर भाष्य करूनच सिद्धांकनाला सुरुवात करावी लागेल - अशा सिद्धांकनातूनच मुक्तीचे मार्ग आखता येतील.

बारबरा क्रिस्टिन 'सिद्धांकनाची जीवघेणी स्पर्धा' ह्या त्यांच्या निबंधात सैद्धांतिक क्षेत्रातील अधिसत्तेवर भाष्य करते. प्रत्येक काळातील सैद्धांतिक उच्चभूना त्या त्या काळातील 'सिद्धांकनाची परिभाषा व अर्थ' ठरविण्याची सत्ता प्राप्त होते. सिद्धांकनाच्या क्षेत्रातील जीवघेणी स्पर्धा लक्षात घेता त्या म्हणतात, दुसरा प्रतिस्पर्धी सिद्धांत त्यांची जागा घेई तोपर्यंत ही सत्ता कायम राहते. क्रिस्टिन म्हणतात, "आपल्यातल्या अनेक चिकित्सकांना ह्या स्पर्धेने शांत करून टाकलेले आहे. ह्या सिद्धांकनाच्या स्पर्धेने आपल्याला घाबरून सोडलेले आहे व आपल्या लिखाणाचे, विचारांचे अवमूल्यन केलेले आहे." पाश्चात्य साहित्य क्षेत्रावर भाष्य करताना त्या म्हणतात की, जुन्या साहित्यिक उच्चभूची जागा आता तत्वज्ञानांनी घेतलेली आहे. साहित्य निराशावादी व आत्ममग्न झाल्यामुळे तसेच जीवनापासून तुटल्यामुळे हे सत्तांतर शक्य झाले. संपूर्ण साहित्य मीमांसाची भाष्ये स्वतःच्या उद्दिष्टांसाठी बदलून ह्या तत्वज्ञानांनी सिद्धांताचा अर्थच बदलून टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ह्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. कारण ज्यांनी ह्या सैद्धांतिक क्षेत्रावर आपली अधिसत्ता प्रस्थापित केलेली आहे, त्यांच्या हातात प्रकाशनव्यवस्थेची सूत्रही आहेत. म्हणून सैद्धांतिक मूल्यांचे मापदंड ते ठरवितात व

ह्याला बळी पडून काही, स्त्रीवादी व तिसऱ्या जगातील जहाल चिकित्सकही ही 'परकी' भाषा बोलायला लागतात. साहित्य हे फक्त चर्चाविश्व नसून समाजाचे आकलन व परिवर्तन करणारे हत्यार आहे, असे मानणाऱ्यांना ही अधिसत्ता अस्वस्थ करते. समाजातील अधिसत्तेवर भाष्य करण्याचे उद्दिष्ट सांगणारी ही साहित्य चिकित्सा स्वतःची अधिसत्ता प्रस्थापित करते. ह्या चिकित्सेची भाषा ही समाजाचे आकलन वाढविणारी नसून उलट अधिक गूढ निर्माण करणारी आहे. ज्या काळात आता काळ्या आणि प्रामुख्याने काळ्या स्त्रियांचे लिखाण प्रकाशित होऊ लागलेले आहे, तेव्हाच ह्या प्रकारची साहित्यचिकित्सा का पुढे येऊ लागली, हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे. पाश्चात्य प्रबोधन विचाराची (enlightenment Thought) विचाराची विरचना (deconstruction) विरचना करून स्वतःच्या वैचारिक परंपरेला आव्हान देत असल्याचा दावा हे करीत आहेत. पण क्रांतिकारी आव आणणाऱ्या ह्या चिकित्सकांपैकी कोणालाच 'आपल्या गोऱ्या विचारांपलिकडे' जाण्याची ताकद का नाही? त्यांना काळी वैचारिक परंपरा कशी दिसत नाही? असे प्रश्न विचारणाऱ्या क्रिस्टिन सैद्धांतिक क्षेत्रातील सत्ताधारांचा पर्दाफाश करतात.

क्रांतिकारी चळवळीतून आलेला विचारही कालांतराने व्यवहारापासून तुटला किंवा औषाधोपचारासारखा केवळ आदेश देणारा झाला, तर तोही धोकादायक ठरू शकतो, असे क्रिस्टिन नमूद करते. ज्या १९६० च्या दशकातील काळ्या कला चळवळीत ती कार्यरत होती, त्याच चळवळीची उदाहरण ती देते. याच काळ्या कला चळवळीने काळी साहित्य चिकित्सा निर्माण करताना काळ्या चळवळीच्या प्रश्नांच्या व्यवहारापासून नाते तोडले. त्यामुळे व्यवहारापासून तुटलेला हा विचार फक्त आदेश देणारा तसाच निवडक बनू लागला. गोऱ्या प्रस्थापित साहित्याची तसेच तत्पूर्वीचा काळ्या साहित्याची मीमांसा मांडण्याचे काम ह्या चळवळीने केले; पण साहित्यिक क्षेत्रातील सत्ता संपादन करण्याचा प्रयत्नात ह्या मीमांसेची भाषा त्यांच्या विरोधकांच्या भाषेसारखीच शासक बनली. हाच प्रकार स्त्रीवादी साहित्य चिकित्सेच्या बाबतीतही होत असल्याचा दावा क्रिस्टिन करते. गोऱ्या फ्रेंच स्त्रीवादी चिकित्सेला जे वर्चस्व प्राप्त झाले त्यावर टीका करताना ती म्हणते, "ज्या चळवळीमुळे चिकित्सेला अवकाश प्राप्त झाले, त्या स्त्रियांना, जनमानसाला ही चिकित्सा वगळू लागते." ह्या चळवळीच्या इतिहासातून काळ्या स्त्रीवादी सिद्धांताने धडा घ्यावा असे म्हणते. काळ्या कला चळवळीत तसेच गोऱ्या स्त्री चळवळीने मांडलेल्या सिद्धांताचे विश्लेषण केले, तर असे लक्षात येते की, ह्या चळवळीतील विचारवंत जी वैचारिक सत्ता नष्ट करू पाहत होते तीच सत्ता त्यांना

हवीहवीशी वाटणारी होती. त्यामुळे 'सत्ता देणारा' विचार व 'सक्षम करणारा विचार' (power Giving And Empowering) ह्या मधील भेद इ. स्पष्ट केला पाहिजे. काळ्या स्त्रीवादी विचारांशी व एकंदरीत परिवर्तनाशी बांधिलकी मानणाऱ्या विचारवंतानी सैद्धांतिकरण करताना 'आपण हे जे करीत आहोत ते कोणसाठी करीत आहोत' हे स्वतःला विचारत रहाणे गरजेचे आहे. ह्यामुळे सैद्धांतिकरणाची भाषा व परिप्रेक्ष व्यवहारापासून जीवघेण्या स्पर्धेचा भाग बनणार नाही असे क्रिस्टिन म्हणते. थोडक्यात, सैद्धांतिक मक्तेदारी विरुद्ध आपल्या कविता वैचारिक लिखाणातून सतत संघर्ष करणाऱ्या औद्रे लूई व बारबरा क्रिस्टिनने 'मालकाच्या' सैद्धांतिक हत्यारांचे अनुकरण न करता सतत सृजनशील, परिवर्तनवादी मांडणी केलेली दिसते.

(मासिक सत्यशोधक संघटक, जानेवारी, २००५)

‘तिहेरी शोषणाऱ्या’ चौकटीच्या पलीकडे : काळ्या स्त्रीवादी विचारप्रणालीच्या दिशेने

गेल्या काही लेखांद्वारे ऑट्टे लुर्द, बारबरा स्मिथ तसेच बेल हुक्ससारख्या काळ्या विचारवंत कार्यकर्तींनी केलेली स्त्रीवादाची पुनर्मांडणी आपण पाहिली. समाजशास्त्राचे अध्यापन करणारी व उच्चशिक्षणातील आरक्षणाच्या अंमलबजावणीसाठी कृतीशील असणाऱ्या देब्रोहा किंगचे लिखाणही ह्याच ‘स्त्रीवादाच्या पुनर्मांडणीच्या’ परंपरेत मोडणारे आहे. काळ्या स्त्रियांची प्रश्नांची मांडणी करताना नेहमी त्यांच्या तिहेरी शोषणाचे वर्णन केले जाते. काळ्या स्त्रियांच्या प्रश्नांना ह्या तिहेरी शोषणाच्या चौकटीत अडकवण्याचा सैद्धांतिक व राजकीय मर्यादा अधोरेखित करणारे किंगचे लिखाण सिद्धांतकनाची नवीन दारे उघडणारे ठरले. सदर लेखात किंगच्या मांडणीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

किंगच्या मते इतिहासात डोकावून पाहिले, तर काळ्या स्त्रियांना त्यांच्या जीवनानुभव हा काळ्या पुरुषांपेक्षा तसेच गोऱ्या स्त्रियांपेक्षा भिन्न असल्याची जाणीव होती असे लक्षात येते. काळ्या स्त्रियांना सर्व स्त्रियांशी तसेच काळ्या पुरुषांशी जोडणारे धागे नेमके कोणते ह्याचीही त्यांना जाण होती असे दिसते. एकोणिसाव्या शतकापासूनच काळ्या स्त्रियांनी वेगवेगळ्या शोषण व्यवस्थांच्या परस्परसंबंधामुळे काळ्या स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या तिहेरी शोषणाबद्दल भाष्य केलेले दिसते. अॅना जुलिया कूपर, मेरी चर्च टेरल ह्यांनी ‘दुहेरी दास्याची’ संकल्पना मांडलेली होती. नागरी हक्क चळवळीत वाटेकरी – शेतमजूर काळ्या स्त्रियांचे प्रश्न मांडणाऱ्या फॅनी लू हॅमरनेही ह्या प्रकारची मांडणी केलेली दिसते. तिच्या एका भाषणात ती म्हणते “तुम्हाला माहिती आहे की, मी सर्व लोकांच्या मुक्तीसाठीच कृतीशील आहे. कारण जेव्हा मी स्वतःला मुक्त करेन तेव्हा सर्वांनाच मुक्ती मिळेल.....कारण गोऱ्या स्त्रियांची मुक्तीसुद्धा मला जखडणाऱ्या साखळ्यांमध्ये बंदिस्त आहे. तिला (गोऱ्या स्त्रियांना) आता ही जाणीव होत आहे. मी मुक्त होईपर्यंत ती मुक्त होऊ शकत नाही, हे तिला कळलं आहे.” थोडक्यात किंगच्या मते सर्व शोषण व्यवस्थांचा व सर्व गटांच्या मुक्तीचा एकात्म पद्धतीने विचार करणे हे काळ्या स्त्रीवादी विचाराचे ऐतिहासिक वैशिष्ट्य आहे.

किंगच्या मते सर्व सैद्धांतिक चौकटींनी काळ्या स्त्रियांना नेहमीच अदृश्य

ठेवलेले आहे. १९६० च्या दशकातील स्त्रीमुक्ती चळवळीने स्त्रियांच्या शोषणाचे स्वरूप स्पष्ट करताना ह्या शोषणांची तुलना वर्ण आधारित शोषणाची केली. "woman as nigger" (बाई एक नीग्रो म्हणून) हा ह्या दशकातील स्त्री चळवळीतील लोकप्रिय शब्दप्रयोग होय; पण ह्या शब्दप्रयोगातून काळ्या स्त्रियांचे वास्तव पुसून टाकले गेले. म्हणजे काळ्या स्त्रियांचे अनुभव हे काळ्या पुरुषांच्या किंवा गोऱ्या स्त्रियांच्या अनुभवासारखेच असणार असे गृहीत धरले गेले. काळ्यांमधील व स्त्रियांमधील काळ्या पुरुष व ‘स्त्रियांमधील’ काळ्या व गोऱ्या स्त्रियांमधील विषमता लक्षात घेतल्याशिवाय स्त्रीवादाची व्यापक मांडणी होऊ शकणार नाही असे प्रतिपादन किंग करतात.

१९७२ मध्ये फ्रान्सिस बील ह्या काळ्या विद्यार्थी कार्यकर्तीने वर्णवाद व पुरुषसत्तेच्या दुहेरी शोषणाला "double jeopardy" (दुहेरी संकट) असे नाव दिले. ह्या दुहेरी शोषणामुळे काळ्या स्त्रियांना आर्थिक शोषणालाही तोंड द्यावे लागते असे प्रतिपादन करताना काळ्यांच्या वर्गीय शोषणाकडे तिने वर्णव्यवस्थेचा परिणाम म्हणूनच पाहिले. काळ्या स्त्रियांना मिळणारा तटपुंजा रोज, शहरी व ग्रामीण गरिबांमधील काळ्या स्त्रियांची वाढती संख्या लक्षात घेता काळ्या स्त्रियांचे शोषण दुहेरी नसून तिहेरी आहे अशी मांडणी अनेक काळ्या स्त्रीवाद्यांनी ह्या काळात केलेली दिसते.

‘दुहेरी’ किंवा ‘तिहेरी’ शोषणाची सैद्धांतिक चौकट परिस्थितीची गुंतागुंत लक्षात घेत नाही असे किंग म्हणतात. वर्ग, वर्ण, पुरुषसत्ता ह्या शोषणशासनाच्या व्यवस्थांच्या गोळाबेरजेतून काळ्या स्त्रियांचे तिहेरी शोषण घडते असे म्हणणे फारच सरळसोट ठरेल. ह्या शोषण व्यवस्थांमधील आंतरसंबंध हे एखाद्या गणिताच्या समीकरणसारखे नसतात. म्हणजेच वर्णवाद अधिक पुरुषसत्ता अधिक वर्णवाद बरोबर तिहेरी शोषण असे सरळसोट गणित घालणे चुकीचे ठरेल. शोषणव्यवस्थांचा व्यक्तींच्या सामाजिक स्थानांवर परिणाम होतोच पण वेगवेगळ्या शोषणव्यवस्थांचा आंतरसंबंधीचाही परिणाम होत असतो. म्हणजे वर्ण, वर्ग, पुरुषसत्ताक व्यवस्थांच्या शोषणशासनाच्या काळ्या स्त्रियांच्या जीवनावर परिणाम तर होतोच ह्या व्यवस्थांच्या परस्पर संबंधांचाही परिणाम होत असतो. म्हणजे सैद्धांतिक पातळीवर गोळाबेरीज प्रारूपपेक्षा (additive model) शोषणव्यवस्थांमधील अंतरसंबंध लक्षात घेणारे प्रारूप (interactive/interlocking model) वास्तवाचे विश्लेषण अधिक धारदार पद्धतीने करू शकते. शोषणव्यवस्थांमधील परस्परसंबंध गुंतागुंतीचे, एकमेकांना छेदणारे आहेत असे लक्षात घेतल्याने इतिहासात ह्या व्यवस्थांमध्ये हात मिळवणी

कधी झाली तसेच त्यांच्यात ताण कसे व कधी निर्माण झाले हे पाहणे शक्य होईल. वर्ग, वर्ण व पुरुषसत्ताक व्यवस्थांमध्ये हातमिळवणी झाल्याने काळ्या स्त्रियांची परिस्थिती कशी बदलते किंवा ह्या व्यवस्थांमध्ये ताण आल्याने ह्या परिस्थितीत काय फरक पडतो हे पाहणे शक्य होते असे किंग म्हणतात. गुलामगिरी व्यवस्थेचे उदाहरण देऊन शोषणव्यवस्थांची सरळसोट गोळाबेरीज घालणे चुकीचे का ठरते हे किंग स्पष्ट करतात. काळ्या स्त्री व पुरुष गुलामांच्या वाट्याला येणारे शारीरिक श्रम व शिक्षा समान असल्या तरी बलात्काराची शिक्षा, बळजबरीने प्रजोत्पादन ह्या शिक्षा फक्त गुलाम स्त्रियांकरताच होत्या. गुलाम स्त्रियांच्या प्रजोत्पादनाच्या श्रामुळे गुलामगिरी आधारित अर्थव्यवस्थेतील भांडवलामध्ये गुणात्मक व संख्यात्मक फरक पडला. स्त्रिया म्हणून घेणारे काळ्या स्त्रियांचे लैंगिक शोषण हे गोऱ्या स्त्रियांच्या शोषणापेक्षा भिन्न होते. कारण हे लैंगिक शोषण गोऱ्यांच्या वर्गीय व वर्णाधारित सत्तेमुळे उगम पावते. थोडक्यात, शोषण व्यवस्थांमधील आंतरसंबंध गुंतागुंतीचे असतात व ही गुंतागुंत लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

१९ व्या शतकातील स्त्रीचळवळीतील वर्णवादाचा इतिहास समकालीन चळवळीनेही गिरवला असे किंग म्हणतात. अनेक गोऱ्या स्त्रीवाद्यांनी पुरुष-सत्तेविरोधी लढा हा आपसुकच वर्ण/वर्ग विरोधी लढा असतो असे वाटत होते. ही 'भाबडी' भूमिका अनेक काळ्या स्त्रीपुरुषांना अरेरावीची, वर्णवादी व धोकादायक वाटत होती.

काळ्या कष्टकरी स्त्रिया व इतर कष्टकरी स्त्रियांच्या अनेक मागण्यांमध्ये साम्य होते; पण बहुतांशी स्त्रीसंघटनांनी आर्थिक मागण्यांना आपल्या कार्यक्रम पत्रिकेत आग्रक्रम न दिल्याने ह्याकडेही दुर्लक्ष झालेले दिसते. राज्यसंस्थेचे कल्याणकारी धोरण, अन्नधान्य, निवारा, आरोग्य, वाहतूकबाबतची धोरणे स्त्रीवादी राजकारणाच्या केंद्रस्थानी आली नाहीत. काळ्या अभ्यासकांच्या मते गरिबीच्या स्त्रीकरणाबद्दल (feminisation of poverty) भाष्य करताना गरिबांमधील काळ्या स्त्रियांच्या वाढत्या संख्येकडे दुर्लक्ष केले गेले. आर्थिक प्रश्न महत्त्वाचे वाटल्याने अनेक काळ्या स्त्रिया डाव्या चळवळीकडे वळल्या असे किंग म्हणतात. कामगार संघटनांची तसेच जहाल परिवर्तनवादी डाव्या चळवळीची विचारप्रणाली एकांगी राहिली असे किंग यांचे मत आहे. वर्गीय शोषणाला अधोरेखित करताना वर्ण व पुरुषसत्ताक शोषणाला दुय्यम ठरवले गेले. वर्गीय राजकारणाची विचारप्रणाली व राजकीय कार्यक्रमपत्रिका गोऱ्या पुरुषांच्या दृष्टिकोनातूनच आखली गेली. ह्यामुळे वर्ण, वर्ण व पुरुषसत्ताक व्यवस्थांच्या शोषणाची गुंतागुंत लक्षात न घेणारा कार्यक्रम

एकसूत्री बनला.

काळ्या स्त्रियांच्या जाणिवा ह्या बहुविध (Multiple) शोषणाच्या अनुभवातून घडलेल्या आहेत. नव्या डाव्या चळवळीने केलेली एकसूत्री (वर्ग किंवा वर्ण किंवा लिंगभाव) राजकारण काळ्या स्त्रिया करणार नाहीत. काळ्या स्त्रीवादाची मांडणी मुक्तीचा परिपूर्ण विचार करणारी असेल व ह्या मुक्तीच्या विचारातून कुठल्याही शोषित गटाला वगळणारी नसेल असे किंग म्हणतात.

थोडक्यात, काळ्या स्त्रियांच्या प्रश्नांचे विश्लेषण तिहेरी शोषणाच्या चौकटीत अडकवले, तर तिहेरी शोषणाचा एक एक पदर जणू स्वतंत्रपणे वेगळा काढता येतो असा गैरसमज निर्माण होतो. मग ह्या गैरसमजातूनच काळ्या स्त्रियांचे स्त्रिया म्हणून होणारे शोषण हे वेगळे काढता येते असे स्त्रीवाद्यांनाही वाटते. म्हणूनच मग हिंसेचा प्रश्न सर्व स्त्रियांना जोडू शकतो असे त्यांना वाटते; पण काळ्या स्त्रियांवर होणारे अत्याचार हे फक्त स्त्रिया म्हणून किंवा फक्त कष्टकरी म्हणून किंवा फक्त काळ्या म्हणून होत नसतात, तर ह्या सर्व शोषणव्यवस्थांच्या अंतरसंबंधातून ह्या हिंसेचे अत्याचाराचे स्वरूप ठरत असते. तसेच काळ्या चळवळीतील पुरुषांनाही काळ्या स्त्रियांनी स्त्रिया म्हणून होणारे शोषण थोडे बाजूला ठेवून काळे म्हणून होणाऱ्या शोषणाकडे अधिक लक्ष द्यावे असे वाटते. म्हणजे स्त्रिया म्हणून व काळे म्हणून होणाऱ्या शोषणाचे पदर जणू वेगळे काढता येतात अशी भूमिका ते घेतात. काळ्या स्त्रियांचा शोषणाचा व प्रतिकाराचा जीवन अनुभव हा ह्या शोषण व्यवस्थांच्या आंतरसंबंधातून घडत असतो व कांदा सोलल्याप्रमाणे ह्या शोषणाचे पदर सुटे करणे शक्य नसते. म्हणूनच काळी स्त्रीवादी मांडणी ही मुक्तीची परिपूर्ण विचार करणारी सर्वसमावेशक असते असे किंग म्हणतात. ह्या अनुभवातूनच स्त्रीवादी भूमिदृष्टी (feminist standpoint) बांधली जाऊ शकते. अशी मांडणी पॅट्रिशिया हिल कॉलिन्ससारख्या विचारवंतानी केली आहे.

(मासिक सत्यशोधक संघटक, मार्च, २००५)